

forrás

37. ÉVFOLYAM 2005. 6. SZÁM

<i>Bogdán László</i>	3	Vannak vidékek; Jékely Zoltán, hosszú évtizedek után újra Nagyenyedre látogat; Rika erdeje; Az ezeréves tölgy (versek)
<i>Németh István</i>	8	Tájkép, napnyugtával
<i>Csajka Gábor Cyprian</i>	12	Szeiza (2.); Hard-Kier, 2005; Azután (versek)
<i>Győri László</i>	15	A kulcs
<i>Buda Ferenc</i>	19	Rendkeresés (Jegyzetlapjaimból)
***	28	Zbigniew Herbert: Nagymamám;
Wisława Szymborska: A kor gyermekei;
Wiktor Woroszyłski: Fiatal oroszok 1989-ben;
Adam Zagajewski: Képeslapok
(Gömöri György fordításai)
***	33	Ítékezés a XX. század fölött
(Tygodnik Powczeczny, 2000. június 4.) – Fordította:
Szenyán Erzsébet

Szöllösi Zoltán	64	El kell fogadnod <i>(vers)</i>
Rapai Ágnes	66	A nyelv mögött; Ha rossz a csillagok állása; Kell egy nő; Tavaszi tobzódó <i>(versek)</i>
Orosz László	69	Kikergettetni <i>(Hogyan értsük a Bánk bánnak ezt a szavát?)</i>
Kerényi Ferenc	71	Drámairodalmunk kérdései a Pesti Magyar Színházban
Szekér Endre	78	A Mikó utca gesztenyefái <i>(Márai és a természet)</i>
Szathmári István	84	Mindig a „forrás”-nál <i>(Szekér Endre hetvenedik születésnapjára)</i>
Fried István	95	Márai Sándor és a francia irodalmi kontextus <i>(Márai világirodalmi környezetéhez)</i>
Pomogáts Béla	107	Háromszor Kassán
Damó István		grafikai <i>(Psalmus)</i>

forrás

SZÉPIRODALMI, SZOCIOGRÁFIAI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

• Megjelenik havonként • Főszerkesztő: Füzi László • Bács-Kiskun
Megye Önkormányzata és a Katona József Társaság folyóirata • Kiadja a

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója. Felelős kiadó: Füzi László • A kiadóhivatal címe: Kecskemét,
Katona József tér 8. Telefonszám: 76/480-824 • Internet-cím: www.rkk.hu/forras • forras@mail.datanet.hu • Szedte
és tördelte: VideoPix Bt. Tel.: 76/508-160, videopix@fibermail.hu • Nyomdai kivitelezés: Szilády Nyomda Kft.,
Kecskemét, Mindszenti krt. 63. Felelős vezető: Boros Gábor ügyvezető igazgató

A szerkesztőség tagjai: Buda Ferenc (főmunkatárs), Pintér Lajos, Szekér Endre (főszerkesztő-
helyettes) Bosznay Ágnes (szerkesztőségi titkár). A szerkesztésben közreműködnek: Dobozi
Eszter, Komáromi Attila. • Szerkesztőségi órák munkanapokon 10–12 óra között. Telefonszámok:
76/504-204 (főszerkesztő), 76/504-202 (szerkesztő), (telefon, fax). Levélcím: Kecskemét, Postafiók
69. 6001. Szerkesztőség: Kecskemét, Katona József tér 8. • A borítón Benes József Forrás című
munkája • A borítót és a tipográfiát tervezte: Zalatnai Pál • Kéziratot nem örzünk meg és nem
adunk vissza! • Terjeszti a Magyar Posta Rt. Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóság, és a regionális
részvénytársaságok • Előfizethető a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (Budapest,
XIII. Lehel u. 10/A, levélcím: HELIR, Budapest 1900), ezenkívül Budapesten a Magyar Posta Rt.
Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken
a postahivatalokban. Előfizetési díj egy évre 1650,- Ft. • Index: 25947 • HU ISSN 0133-056X

Bogdán László

Vannak vidékek

A hetvenöt éves Kányádi Sándornak

*Próbálgatom a hangom,
hanton és árokparton,
ha lantom lenne, lantom!...*

*Kebelemhez szorítánám,
a halált így szólítánám:
coki pokolba, hitvány!*

*Dehát csak furulyám van,
hallgatnak mégis páran,
hárman vagy háromszázan,*

*de gyűlnek, gyülekeznek
(égen setétlő felleg)
legendák, hiedelmek.*

*Hát fújom furulyámat,
már senkire se várok,
hátam megett az árok.*

*Gyógyír, átok, kín, mérég,
feltámadó remények –
égre csendül az ének.*

*És jönnek egyre többen,
világvég szürkületben,
ahogy mindig is hittem.*

*Hallgatják amíg élek,
tudjuk vannak vidékek,
ahol másfajta népek*

*forognak körbe-körbe,
vízbe sem, csak az égre,
nem is néznek tükörbe,*

*Elég ha egymást látják!
Nem bort isznak, csak mászlást
s a sültgalambot várják.*

*Az Isten háta mögött,
fullasztó őszi ködök,
Zegernye, mocsár pöfög.*

De értük is eljövök!...

2004. május 4.

Jékely Zoltán, hosszú évtizedek után újra Nagyenyedre látogat

*Hova tűntek a hajdani szegények?
A bükkösön rózsét még gyűjtenek?
Villódnak-e a régi lidércfények
a kollégium felett?*

*Méllakórosan készíti-e az ős
a romlás sokk-kiülönítményeit?
Kocsma előtt didereg sánta csósz.
Nem kap pálinkát tízíg.*

*Sok a plakát. És eláraszt a sár.
Egyre több az új arc. Bethlen Gábor
gondolta-e – a homály közbe nőtt! –
hogyan lesz városából?*

*Akasztófadombon kóborkutyák
vicsorognak. Ki tudja mire várnak?
Megkergetnék a nyulat vagy a rókát.
Se nyúl, se róka. Fáznak.*

*Régi barátom, bátyám, hova tűntél?
Korzózol-e az égi sétatéren?
Kitartottál. Nem mentél el. Reméltél.
Boldog vagy-e a mennyben?*

Szürke dolmányos varjak kerengenek
a temető felett riadózva.
Gyerekek papírt, vasat gyűjtenek.
Kenyérért állnak sorba.

Őszi rombolás. Enyed didereg.
Hull átokverte erdélyi szemerke.
Nagy égi kertek áznak. Rácsepeg
nagyapám csontkezére.

2005. január 23.

Rika erdeje

Van egy nyár. Minél inkább távolodik,
annál közelebbinek tűnik.
Amikor a bodvaji hámor melakóros romjai
körül kóborolva fedezted fel Rika erdejét,
a múlt sugárzó, végtelen, zöld útvesztőjét.
Napokig egy, az ősrendeteg által félig-meddig
már visszafoglalt temetőben térferegysz,
dülöngélő sírkövek között.
Százötven esztendeje még virágzó település volt erre felé,
egy asszony nevetése átkel az esztendőkön és megszólít.
De aztán vége lett a báloknak, a temetéseknek, mindennek.
Az önkény bezáratta a hámort, az emberek lehúzódtak
Kisbaconba, Erdőfülére, Száldobosra, Bardócra,
Olasztelekre. A fák között Bach huszárok mályvaszín
mentői villogtak, figyelmeztetve a veszélyre!
S a veszély erre fele sehogyan sem akart elmúlni.
A rengetegbe vetették be magukat a menekülők –
Ők se találták magukat, nemhogy üldözik őket.
Egy félig már földbe süppedt sírkő néz,
Valahogy érthetőbbé válik az eltűnt idő.
Egy ideig még látogatták félévente, évente a temetőt,
aztán ritkultak, végül elmaradtak a kegyelet pogány rítu-
sai.
Nem volt mit tenni. A halottak emléke szíviünkben élt
tovább.
A hámor működésére az azúr árnyalataiban pompázó
salakdarabok emlékeztetnek a patakmederben.
Bujdosók lépéseit hallani. Az a leállíthatatlan,
soha véget nem érő suttogás. A szél hangjai?

Vagy másik időben valóban beszélgetnek a vándorlók?
Az évszázados tölgyek között veszteglő árnyékok
vezetnek egyre beljebb. Itt harcolt a hun, a székely.
Még azelőtt itt hullámozott a haragvó Thétisz tenger.
Sárkány villogott a taton. Szelték a habokat a gályák.
Asszonyok fehér kendői lobogtak a parton
a világitótorony körül és a hold ezüstös fényében villogtak
a kiásott csatabárdok. Megint és újult erővel
járod végig a menekülők útját. Vándorprédikátorok
futottak erre, szökött katonák, a falvak török-tatár elől
menekülő népe, kulákok... Nyomukat föllelni képtelenség.
Farkas orgonált a sűrűben, medve toporzékkolt.
Valahol van egy hatalmas tölgy, amelyet nem lehet kivágni.
Alatta ásta el kincsét Csaba királyfi bizalmas embere.
Mintha még mindig ott kóvályognál, porosan, verítékezve,
a sűrű lombkoronák által megszuirt fényben, remegsz,
de azt a fát nem találod, hiába keresed.
Pedig olyan helyekre is elvezet kíváncsiságod,
ahol nagyon régen nem járt már ember.
Egy hegyi tó antracit tükréről, hús hajjairól képzelegsz,
fának vetett háttal, még gőzölgő medveürüléket figyelve.
Vízében fürdik az erdő tündére,
Világszép Nádszál Kisasszony. Ha meglelnéd
álmaid tavát, találkozhatnál vele is, segíthetne.
Elvezethetne a kincshez, de sem a kivághatatlan tölgyet,
sem a tengerszemet nem találod.
A kincset sem. A tündért sem. Rád borul
a székely ősrendeteg csöndje. Vaddisznók vagy betyárok
csörtetnek a sűrűben. Nem tudod meg soha.
Körülzár és foglyul ejt Rika erdejének mélabúja.
Hiába mennél vissza százszor, ezerszer,
az ismétlés sehova nem vezet.
Amit keresel eltűnt, vagy csak előtted nem mutatkozik?
Kérdéseidre nem válaszolhat az erdő.
Nem válaszolhatnak a sírkövek. Az árnyak.
Álmodban Világszép Nádszál Kisasszonyt látod,
amint a hegyi tó tiszta vizében fürdik,
de hiába szólsz hozzá, nem válaszol.

2005. január 19.

Az ezeréves tölgy

*A fa árnyéka ránk vetül.
Alóla messze látni.
Törzsében golyók. Lombja közt
a múlt haramiái.*

*Árnyékok tűnnek egyre fel,
süllyedő századokból.
Hintáznak ágán mókusok.
Az okozat az októl*

*elválik. Csak a tölgy marad.
Látott élőket, holtakat.
Elnyújtózik a fényben.*

*A puszta helyek árnyai
sem tudnak neki ártani.
Úgy áll ott, mint egy őrszem.*

2002. február 1.

Németh István

Tájkép, napnyugtával

A nénikére egy elmondhatatlanul sivár tömbház harmadik emeleti ablakában figyeltem fel. Mozdulatlanul állt a csupasz ablak mögött és nézett kifelé. Előtte, a terasz teljes hosszúságában, szedett-vedett párkány futott végig, valamikor talán virágcserepek részére, most ütött-kopott műanyag vödröcskék, szomorú, félig telt befőttesüvegek sorakoztak rajta. Ez a *most* arra a késő délutáni szokásos sétámra vonatkozik, amikor a riasztóan komor lakótömbön először pillantottam meg az ablakban álló nénikét. Rögtön valami nyugtalan kíváncsiság futott rajtam végig. A következő napi sétám alkalmával már bennem volt: vajon ott áll-e az ablakban a nénike? Mert szemmel láthatóan az volt, nénike. Nem egy úgynevezett asszonyság, akinek még vágyai, céljai vannak az életben, s testtartásából erő és erély sugárzik, de nem is egy olyan valaki, akit a városi közbeszédben korosabb hölgynek illik nevezni, hanem egy soványacska, elnyútt, megfáradt, határozottan falusi nénike, akit élete alkonyán a család, a rokonság kiragadott természetes környezetéből s a városba száműzték egy szürke, vigasztalan panelházba, idegen emberek közé. Attól a naptól fogva, hogy megpillantottam, minden sétám alkalmával, a tömbház felé közeledve, megkérdeztem magamtól: vajon ott áll-e az ablakban? Már így: a *nénikém*. Egy alkalommal átballagtam az utca túloldalára, szembe a panellal, egy hosszú, lezúllott raktárepület elé, s csak akkor konstatáltam, hogy az, ahol a nénike áll, tulajdonképpen nem egy szobaablak, hanem egy befalazott erkély, amelyen egy ablaknyílást hagytak. Innen látszott csak igazán, az utca túlsó oldaláról, mennyire elcsúfították a bérház lakói az eleve ronda, siralmas épületet a fantáziátlan toldalékaikkal, telezsúfolva a teraszokat szegénységük mindenféle kacataival. Egyedül a nénikém terasza volt befalazva, de úgy, ahogy mondtam, hagytak rajta egy ablakocskát, amely a bérház rút homlokzatával együtt napnyugatra szolgált. Nénikémet talán épp ez állíthatta szobácskájának az ablakába. A naplementében, a naplementén való...

Mert egy véletlen esemény kapcsán hamarosan bepillantottam annak a négygyermekes családnak az életébe, amelynek a terasza egyben a nénikém szobácskája is volt. A család egy isten háta mögötti faluból került a városba, abból a faluból, ahol utazókoromban gyakran megfordultam, azért gyakran, mert igencsak megkedveltem, már-már mint a szülőfalumat. Valahogy otthon éreztem magam benne, végül már a fél faluval tegeződő viszonyban kerültem, tehát ez a négygyermekes család, derült ki, abból a faluból költözött fel a városba, de ez már arra az időre esett, amikor rég abbahagytam az utazást, a terepjárást.

Velük tehát odahaza nem találkoztam, amikor azonban itt a városban, a szürke tömbház harmadik emeletén egy ügyben becsöngettem hozzájuk, rögtön az volt az első kérdésem, hogy nem kistelekiek-e? – Eltalálta! – mosolygott rám barátságosan egy ötven körüli férfi, aki ajtót nyitott. – De honnan tudja? – csodálkozott is el nyomban. – A nevükről – válaszoltam. – Minden harmadik kisteleki Bakos. – Hát ha nem is minden harmadik, de minden ötödik bizonyára – ismerte el az ember nem kis büszkeséggel a hangjában.

Beinvitált a konyhába, leültetett, majd egy literes üveget tett az asztalra.

– Ez is kisteleki, még hozzá kisüsti! Tegnap hozta egy földim. Érdemes megkóstolni! – mondta, s máris töltögetni kezdett a poharakba.

Olykor fél óra is elegendő ahhoz, hogy két vadidegen ember összeemelegedjen, most is ez történt, s miután elkészöntem tőlük, szinte mindent megtudtam róluk, attól fogva, hogy bekerültek a városba s azóta hogyan ütik-verik a világot. A negyvennégy négyzetméteres, kétszobás lakást, amikor tizennyolc évvel ezelőtt beköltöztek, hárman lakták, a férj és felesége meg a kisbaba, elsőszülött fiuk, másfél évre rá jött az első kislány, aztán a második, végül a második fiú, és itt meg is álltak, mert egyszerre szűknek bizonyult a lakás, ahogy a vendéglátóm fogalmazott.

– Akkor még rá se mertünk gondolni, hogy nemsokára heten leszünk, mint a gonoszok! – mondta az ember derűs ábrázattal.

– Jött az ötödik? Mégiscsak jött? – kérdeztem.

– Ez egy külön mese – válaszolt, s mielőtt hozzáfogott volna, újra teletöltötte a poharakat.

Tulajdonképpen itt, ezzel kellett volna kezdenem a nénikém történetét.

Nemcsak hogy ugyanabból a faluból származik, ahonnan Bakosék, de szomszédok is voltak, mégpedig jó szomszédok, olyannyira, hogy amikor ők a városba költöztek, házuk őrzését, környékének gondozását nyugodt lélekkel a nénikére bízhatták. Hamarosan kiderült, hogy nálánál jobb házgondnokot keresve se találtak volna. Húsvét táján – s ezt aztán minden évben megismételte, míg futotta az erejéből – nemcsak a saját házának az elejét hozta rendbe, meszelte ki, hanem a rábízottét is, anélkül, hogy erre megkérték volna. Sajnos három évvel ezelőtt, szinte egyik napról a másikra annyira megrendült az egészsége, hogy már-már magatehetetlenné vált, s hogy a helyzete még súlyosabbá váljon, ez épp akkor következett be, amikor elvesztette utolsó hozzátartozóját is, a testvéröccsét. Megüzente Bakoséknak, akik utolsó mentségként maradtak meg számára, hogy látogassanak haza, mert nagy baj van. A legközelebbi hétvégén haza is sietett Bakos Ferenc „fölvételezni a helyzetet”. Visszatérve a városba megtárgyalta a feleségével a nénike ajánlatát: a házáért, összes ingó és ingatlan vagyontárájáért „átadná magát” gondozásra. – Tán csak nem ránk gondolt az öregasszony? – rémült meg Bakosné. – Hová hoznánk ide, amikor már mi se férünk ebben az egérlyukban? – Valóban, hova hoznák, tűnődtek el. Már így is jó ideje, ahogy a gyerekek nagyobbcskák lettek, az anyjuk a lányokkal, az apjuk a fiúkkal hál egy szobában, hova tennék az öregasszonyt, hiszen nincs harmadik szoba.

– Majd csinálunk egy harmadikat, álltam elő az ötlettel vagy három nap elteltével, amikor kigondoltam, hogy ha a teraszunkat befaloznánk, ott lehetne helyet

szorítani az öreglánynak – mesélte Bakos Ferenc, miután harmadszor is – három a magyaré! – megtöltötte a kis poharakat.

Úgy is történt. Nem álltam meg, hogy szembe ne dicsérjem, pedig állítólag ezt nem nagyon tűri a magyar. – Sok gyerek az édesszüleiért nem hoz ekkora áldozatot, mondtam.

– Nekünk ő annyi jót tett... meg hát így még egy ház ragasztódott a másik mellé. Ha valamelyik gyerekünk meggondolja magát, tudja már... esetleg mi, ha visszatérünk, vagy ha lesz unokánk, aki falun szeretné berendezni az életét...

Hirtelen hangot váltott:

– Ha már itt van, bevezetném az öregasszonyhoz. Legalább valakivel elbeszélgethet egy kicsit, mert mi, megmondom úgy, ahogy van, még arra se érünk rá.

A „teraszszobában”, először láttam ilyet, egy komikusan rövid priccseféleség volt valami birkabőrrel letakarva, a sarokban egy konyhaszéknél, hokedlinél alig nagyobb asztalka, egy szék és semmi más. Nem is nagyon férhetett volna el benne még valami. A néni a pricc sarkán ült egy imakönyvvel a kezében. A vendéglátóm, engem előretuszkolva, már csak a fejét tudta bedugni a teraszajtón.

– Ilka néni, hoztam magának egy szívgyógyászt! – ijesztett az öregasszonyra Bakos Ferenc. – A falunk nagy barátját!

A nénike elé állva a kezemet nyújtottam, de mert ő mozdulatlan maradt, megérintettem a vállát:

– Elnézést a zavarásért – hebegtem, s újra a nénike vállára tettem a kezem, talán meg is simogattam, könnyen barátkozom ismeretlen emberekkel, de most valahogy feszélyezett a helyzet: ájtatosság, imádkozás közben zavarok meg valakit.

Bakos Ferenc gyorsan ránc csukta az ajtót, magunkra hagyott.

Helyet foglaltam a nénikével szemben, a „teraszszoba” egyszál székén.

Ilka néni egy darabig csak nézett rám, az arcomat fürkészte, valami elmondhatatlan szelíd derűvel, kedves kíváncsisággal.

– Vélek magára – mondta, amikor nagy sokára megszólalt, annak az embernek az örömeivel, aki az utcán váratlanul összetalálkozik rég nem látott ismerősével.

– Ugye maga volt az, aki épp akkor nyitott rám a barátjával, amikor a mákot fejtettem a gangon? A barátja gyorsan le is vetetett. Aztán az emberek nem győzték mutogatni a faluban, hogy Salamon Ilka néni benne van az újságban. Ugye maga volt?

Nem én voltam. Az valami újságíró lehetett. Mégis azt válaszoltam, hogy hát persze, én voltam a barátommal.

– Hát most, látja, ide jutottam – tárta szét a kezét. – Már a harmadik éve. Áldott jó emberek, megverne az Isten, ha panaszkodnék rájuk, csak az bánt, hogy amikor átadtam magamat, nem jutott eszembe... Az nagyon bánt.

– Micsoda? Mi nem jutott eszébe?

– Hát, hogy bele kéne tenni azt is az írásba. Mert van írás róla, azt nem csak Irénke, az ügyvéd, maguk az eltartóim is javasolták. Hogy legyen írás az egészről.

– Szóval van?

– Van. Az egyik, mert hármát is aláírtak, itt van, itt őrzöm az imakönyvemben, de hiányzik belőle, mert akkor, amikor megcsinálták, nem jutott eszembe, hogy ha lehunyom a szemem, hozzanak vissza.

– Hogy otthon?...

– Igen, hogy otthon temessenek el.

– Bakosék jó emberek, nem említette még nekik?

Láttam, alig tudja tartani a könnyeit. Hallgattunk.

– Mert – szívtá meg az orrát –, jó itt, jók hozzám, mindenem megvan, ami kell, télen az ablakpárkány a frizsiderem, nyáron a virágoskertem, csak a világ ne állna itt körülöttem annyira tótágast.

Nem tudtam az arcáról levenni a szememet. Hányszor szembesültem már szerencsétlenül járt emberek arcán ezzel az elnémító valamivel, aminek soha, most se tudtam nevet adni. Oly esetlen, erőtlen, suta ilyenkor a vigasztaló szó. Mert az igazit, a meggyőzöt képtelen megtalálni az ember. Mert nincs is rá szava.

– Tótágast? – buggyant ki belőlem a kényszerű nevetés. Viccel az öreglány? Igen, nevetni próbáltam, hátha így őt is derűre fakasztom. De az arca most még halványabb lett. Látszott rajta, hogy valahol nagyon messze jár, s amit mond, csak önmagának mondja.

– Mert itt nem ott kel föl a nap, nem is ott nyugszik le, mint minálunk. Oszt hiába fordítanám meg, ahhoz én már nagyon gyöngöge vagyok.

Fölnézett rám, kinyitotta az imakönyvét.

– Itt a papír, amin átadtam magam. Elolvashatja.

Átfutottam, fölálltam, megint a vállára tettem a kezem, gyöngéden, bátorítólag megszorítottam a vállcsontját.

– Máskor is benézhetek magához?

Ő is fölemelkedett, most látszott csak, mily piróka-maróka öregasszony. A mellemig sem ért.

– Úgy röstellem, hogy semmivel se tudtam megkínálni.

Ígéretemhez híven még sokszor „fölnéztem” hozzá. A teraszszobácskájának az ablakára. Ott állt, szemben a lenyugvó nappal, amely a háta mögött szokott fölkelni, de amit itt, ebből az ablakból nem láthatott, mégis tudta, hogy valahol a háta mögött kél fel, ám mégsem ott, ahol odahaza megszokta és annyira megszerette.

A teraszablakra tehát fel-felnéztem sétáim közben, de őhozzá magához soha többé. Ilyen az ember, megígér valamit, s aztán nem tartja be. Úgy gondoltam, mindent tudok róla. Tulajdonképpen semmi se tudtam. Csupán annyit, hogy sehogy se megy a fejébe, miért nem ott nyugszik le a nap, ahol otthon, a falujában. Egyszer aztán hiába kerestem a tekintetemmel a teraszablakban. Bakos Ferenctől tudtam meg, akivel összefutottam a városban, hogy még azon a tavaszon, amikor náluk jártam, „hazavitték”.

Csajka Gábor Cyprian

Szeiza (2.)

*Szeiza: ülök a sarkamon.
Fel kell készülnöm, létezve, élve,
minden külső és belső hatalom
összeáradó, vak túlerejére.*

*A halál hófehér, nyolcszögű
pajzsát emeli lényem lélegzete
maga elé – és mint a köszörű,
szikrázik rajta az idő képzete.*

*Szeiza: tűz ég a térdemen.
Innen már nem tartok sehova.
A valahol lenni nem kért kegyelem,
formátlan forma, messzi regula.*

*Forog, forog a vén időkerék.
A fakó-fekete, láncos káddugón
ezernyi hajszálrepedés
a nyom...*

*Miért, mi végre köröttem s bennem
ez az üresség s ez a lángolás –
Szeiza: ülök a sarkamon.
Vagyok rendhagyó semmiragozás.*

Hard-Kier, 2005

(154–156; „Like A Rolling Stone”)

154

*Eszembe jutott az udinei nő, akit
csúnyán és fölényesen markotányosnőnek
jegyeztem le; inkább le, mint föl.
Az itthoni pandanjaiival – a szót,*

pandan, olyan lágyan ejteném, mint
egy kismacsskát – mindig jól elvoltam,
de hát ki nem. „Valamikor nőként éltem.”
Ezt közli a tekintetük: szelíd, odaadó
közöny, idézetszerű, sőt maga az ő-
idézet, egy kiürített város, amelyben
egyetlen ajtó sincs kulcsra zárva,
mert nincsenek ajtók.

Nyolcvan eurocentbe

került egy deci vörösbőr, ecco (közepes
tónusú dohányhang), az udinei nő hangja.
„Csak a fák szépek öregem”, mondtad
este, éppen akkor, amikor én azt, hogy
még mindig milyen szép vagy.

155

Még hány búcsúzás, és még hányszor
indulok se vissza-vissza.

Aztán majd leülök, és a kihagyó, krákogó
tollbetét ezt az egészet – persze csak
a nyers felületét – így-úgy leírja,
írja: mi tartja még az életünket –

Talán

ha nyitnád s nyitnám magad- s magamban,
amit nem mersz, nem merek. És akkor
megannyi nemjáték nyelvek, stigmák,
csecsemőkorú, szótlán pradicimák...

Min

állunk még, és min az életed! Ötven és
ötvenegy eltörött lóláb tartja még fenn
a lélek arcát,

ezt a vánszorgó követ.

156

Jimmi Hendrix emlékezetének

(„Elnézést, hadd gitározzak egy kicsit...
Eljátszanék egy apróságot Bob Dylantól,
a dal címe: Like A Rolling Stone.” 1967
júniusa, Monterey.)

*

*magad vagy már a nagy idő
James Marshall Hendrix*

*ragyogás nélküli bűn delel
a semmi kockanapja*

*mennyi erőt adsz nem tudod
az arcod kéz
kezed tekintet*

*homály megnyílt homálya: kő
válladon alszik az idő*

kóbor kutyákon szárnyak

Azután

Mártának

*Mikor a szép, tiszta,
megszántott földeket nézem,
mindjárt beléjük képzelem magam.
Hány hónap, hány hét, ami hátra van.*

*Mint kés az élet, még szeretem,
hogy vagyok, de nincs szavam.
Te sem tudhatod, mennyire így
van ez, így, pontosan.*

*Mint késnek az éle – ahogyan
csak egyetlen valami szeretheti
'egymást' –, elég vagyok:
éppen annyi, épp ugyanannyi.*

*Ezt létezem az életem után,
s az: már egy másik Nem-maradni.*

Győri László

A kulcs

1942-ben igen kemény tél volt, amikor megszülettem, a félméteres hóra akkor is esett. Nagyanyám szerint az semmi, régen arra ébredtek, hogy nem látnak ki az ablakon, a hó az eresz alját verte, úgy fúrták ki magukat a házból. Ugyanazon év tavaszán akkora belvíz járta meg a falut, hogy sík tenger volt arrafelé minden utca. Nagyanyám szerint hagyján, gyerekkorában a tanyáról úgy jártak iskolába, hogy amikor beértek a Széna térre, hónuk alól elővették a gólyalábat, azon keltek át a vízen. Amikor hároméves voltam, elcsavarogtam otthonról egészen a három házzal arrébb nyíló sarokig, a rendőr kézen fogott, már éppen vitt befelé az órsre, amikor anyám – hazafelé jövet – álmélkodva csapta össze a kezét: – Hát a kisfiamat meg hova viszi? Négyéves koromban addig gyalogoltam sarokról sarokra, amíg a város másik felében a Kígyó utcába, a Kígyó utcában pedig keresztanyámhoz nem értem. Füllentettem neki egyet, s egész nap keresztapámat néztem, hogy keveri ki a túróenyvet (a kazeint), hogy tömi tele a dobkályhát, hogy fűrészel, hogy csapol. Nagyanyám este azzal fogadott, be van áztatva a kötél! Ugyanebben az időben összevesztem a legjobb barátommal a tejhordó edény nevén: azt merte állítani, kandlinak hívják a tejeskannát. Azt állította, hogy a vízholdó füles edény kanna, ami tudnivaló, hogy kanta. Volt vagy tíz ház közöttünk, már ez a távolság ekkora nyelvi különbséget emelt közénk. Úgy összevesztem vele, hogy napokig rá se néztem. Vérig sértett, főleg a kandli, meg voltam róla győződve, hogy beteg. De a játék csak visszahúzott. Színjük gerendájára hinta volt fölszerelve, ami nekem igen nagy élmény volt, nálunk nem adtak a gyerekre, dehogy aggattak a gyerekek hintát, mondjuk az eperfára csak azért, mert gyerek. Az én játékom (később) a bodzafapuska volt, amit én fabrikáltam, igazán könnyű, csak levágysz egy darab ágat, kitolod belőle a belét, faragsz neki egy nyeles durrantó fát, a két végébe megrágott kenderkócot fojtasz, a durrantót a hasadnak támasztod, s nyomod kifelé a töltényt. Olyan éleset csattan, mint egy puszkagolyó, olyan erővel dörren ki a tömött kóc, hogy a szemed is kiviszi, ha nem vigyázol. A böjti szelek idején papírsárkányt ragasztottam. Előkészületül egy marok nádat metszettem a Cigánygödörben, több előkészület, egyéb mismás nem is nagyon kellett hozzá. Szabad Nép akadt, elég nagy lepedő, a kevés zsineg a kerethez, a kantárhoz, a marék liszt is megvolt a csirizhez. Föleresztő madzag is akadt, a kamrában egy szegen csokorban lógott a kötözőmadzag a zsákoknak, egy kicsit sok volt rajtuk a csomó, mindegy, úgy is megtette. Hatszögletű sárkány járta, a böjti szél egész nap a levegőbe tűzte, úgy lebegett odafönt, mint az ikrás mézben a légy. A gyerekek anyanyelve a

sárkány, felnőttként napokig méricskéltem, szabtam, ragasztottam, mindhiába, lecsapott, összetört.

Közös gyerek-felnőtt játék volt a libakeresés. A kisárguló kölköklibát kicsaptuk az utca fűvére. Legelésztek, beszélgettek a papatyik, aztán – hogy senki sem őrizte őket –, fűszálról fűszálra totyogtak, nem néztek házsámot, utcanévet, csak mentek, mentek a végtelen pázsiton. Este: – Jaj, hová lettek a libuskák?! – Az egész had, anyám, nagyanyám, én, fölkerelkedtünk egy-egy söprűvel, utcáról utcára keringtünk libakeresőben. Erre voltak, arra jártak, híresztelték, a végén rájuk is találtunk: a falka összebújva, némán üldögélt egy fának a tövében, s amikor megláttak bennünket, kinyílt a csőrük, még nekik állt feljebb, hogy mért hagytuk el őket, szegény árvák hiába sírtak utánunk.

A legnagyobb közös játék azonban az örökös munka volt: otthon az udvaron, a kertben, s kint a földeken. Fát vágni, kertet ásni, szappant főzni, szilvalekvárt kavargatni, tyúkólat kisöpörni, baromfinak, sertésnek enni, inni adni, a trágyát kihordani, a takarmányrépát, a polyvát behordani, répát reszelni, tököt vagdálni, tavasszal kimerni a hídlást.

Az istállóban a lovak faránál egy téglavályú, egy téglárok van a földbe ásva, oda folyik a lé. A vályú nincs ugyan betonból, az alja még csak téglával sincs kirakva, egy idő után azonban úgy átázik, hogy már nem szívárog, nem apad, hanem egyre csak dagad, s néhány hónap múlva kezd kicsapni, habosodik az alja szalma. Néprajzi folyóiratunkban olvastam jóval később, hogy régen a rózsafabotot a hídlásban avatták. Ha én ezt akkor tudom, micsoda rózsabotjaim lettek volna, sóhajtottam, és becsuktam az Ethnographiát. De hát nem élünk egyszerre két időben, ideje kimerni a trágyalét. Amikor a lovak munkán vannak, a hídlásról félrehúszom a nehéz, húggyal átitatódott, vastag deszkákat, s vödörként kimerem a zubogó, orrszúró, sötétsárga folyadékot. Súlyosan ringatózik a vödörben, ki-kiloccsan földre, a bokámra, a rosszacská cipő, amit erre az alkalomra húztam föl, cuppog. Sokat fordulok, amíg a zagyot elérem. A zagyot már csak úgy nagyjából lögybőlöm ki, jusson legközelebbre is.

Őszi munka a napraforgóverés, a kukoricafosztás. Apám szekérszámra hordja haza a napraforgófejeket, egy-egy akkora, mint a vajling. Kiterítjük az eperfa alá a nagyponyvát, arra hányjuk le őket. Egy délután aztán az egész család körbeüli a dombot egy-egy többnyire söprűnyélből leszabott alkalmas hosszúságú bottal, s a fejeket elverjük, mint a kétfenekű dobot. Ahogy a tányér egyik felére rácsapunk (leütés), a másik felén a magvak kiugrálnak (felütés), s röpülnek szanaszét. Az ütőegyüttes késő estig játszik a napraforgón. Az utolsó ütem után a rosta színjátéka következik. A kukoricafosztás belenyúlik a szeptemberbe. Ugyanaz alatt az eperfa alatt fehérlenek a kibontatlan csévék, mert nem „szárra” fosztunk. A család apraja-nagyja ismét nekiült, kezén egy-egy fosztókával, amely egy kihegyezett rövid pálcika, madzaggyűrű van rákötözve, azt húzzuk rá az ujjunkra, hogy rögzítsük a munkához. A csőre boruló csuhéjba (csuhéba) szűrjük a kukorica bajusza felől, hüvelykujjunkkal a fosztókára szorítjuk a csuhéjt, s lerántjuk a csőről. Két, legfeljebb három mozdulat le is viszi róla az egészset. A fosztás hangja a hasadás. Hol vékonyan szól, hol vastagabban, a szerint, mennyi csuhéjt fogunk be egyszerre, s nyilvánvalóan a csőtől is függ, hogy milyen hangot ad.

A csuhéjt a ló nem szereti, a tehénnel etetik föl. Ha nincs tehén, ha nincs Citrom, mert elvitte a hóhér, akkor sem szárra fosztjuk, a hagyomány ugyanis mindennél erősebb, magyar ember szárra nem foszt. Ha nincs Citrom, mi használjuk föl, amennyit csak lehet. Lábtörlőnek, s persze, papucsnak. A csuhéjt beáztattuk, csíkokra hasogattuk, mint a lányhaját, három ágból egybefontuk, s egy deszkalapra hajtogattuk a belevert szögek mentén. Egy vastagabb fonatból a talpa, egy vékonyabból a feje készült. Szavamat ne felejtsem: a fonatok hajtásait zsineggel egyenként egymáshoz varrtuk. Meg lehetne próbálni, mint a sárkánykészítést is, a papucs se emelkedne föl, szétmállna, szégyenkezve nézegetném a formátlan fonatot.

Az udvaron egyébként, ha napraforgó, ha kukorica nem foglalta el, csak a tyúkok, a libák, a kacsák meg a kecskék tanyáztak. Az istálló előtt egy szélesebb darabját téglával rakatta ki a nagyapám. Az egyik helyen rejtélyes módon be volt horpadva, mintha egy harang zuhant volna rá. Itt egy gödör állt, mesélte nagyanyám, innen ástak földet a házhoz, vert fal az oldala, nem téglá. A horpadás olyan volt, amilyen valakin egy jegy, amelytől élete végéig más, mint a többi. Ha elém hozzák egyszer a halott udvarokat, messziről ráismerek róla. Ez előtt a gödör előtt néha-néha kukoricát pattogtattunk. Ritka, ünnepélyes alkalom volt, ha apám egy-egy vasárnap délután gondolt egyet: – Na, ne pattogtassunk kukoricát? – Pattogtassunk! S máris ugrottam gallyat gyűjteni, hoztam kasban kukoricacsutkát (csutát), anyám a két rostát, apám lemorzsolts egy rostára valót, az udvart tisztára söpörtük, s föllobbantottuk a lángot. Parázson pattog a kukorica. Az egyik rostában a szemek, a másik a tetejében. Apám kezdte, rázta a rosta harangját a parázs fölött, amíg csak állta a keze a tüzet, a szeme a füstöt, akkor folytatta más, így ment kézzel kézzel a rosta, amíg a kukorica végre meg nem adta magát, s az első szem neki nem ugrott a rosta tetejének. Megeredt a zápor, vagy inkább a jégeső, verte a kéreg belsejét a sűrű, fehér zuhó. A rosta unos-untalan félrecsúszott, a szemek a résen át kiszökdeltek a földre, hiába, a ritka kincset még onnan, a porból is fölkapkodtam, egyenesen a számba. A tyúkok ott káráltak, ott lábatlankodtak körülöttünk, a hátuljuktól egyet-egyét ők is odapattogtattak.

Van egy amerikai gépem, ma, ötven évre rá azon készítem a popcornot a konyhában. – Már megint? – húzza el a száját a fiam. De mit tegyek? Áldoznom kell az isteneknek. Úgy hívják őket: gyerekkor. Tudnék nem pattogtatni is, az egyelőre azonban odébb van. Még nem vagyok elég öreg hozzá. Még ahhoz se, hogy már ne is emlékezem. Ezzel az utolsó bekezdéssel, a kukoricapattogtatással be is fejeztem a gyerekkoromra való visszatekintést, a kommemorációt.

Akartam én egyáltalán? Valaki megbízott vele, s én pedig megadtam magamat a sorsnak. Mi volt az egészben az a különös, az az egyedi, az a rejtélyes, az a titokzatos, amiért érdemes volt papírra vetni? Nem tudom, csakugyan olyan érdekes volt-e az a világ, aminek a formáját én is kitöltöttem. Mulatságos, hogy az emberek meg vannak róla győződve, az ő sorsuknál nincs fantasztikusabb. Senki sem élt úgy, ahogyan ők. Olyan szegényen. Olyan gazdagon. Olyan keservesen. Olyan boldogan. Vagy tévedek? Már nem ilyen furcsák? Lehet, hogy már nem is emlékeznek? Én még emlékszem valamire. Többre is, mint amennyit

papírra vettem, de ahogy előrehaladtam, elszomorodva vettem észre, hogy hiába szedek össze akár tízszer annyi apróságot is, nem gazdagít rajta, azon a tájon bizony sok volt a por, kevés az eső. Azt is elszomorodva vettem észre, lehet, csalódni fog, aki megdolgozott: nem találtam meg annak a világnak a kulcsát, mert lehet, hogy nincs is kulcsa, sőt ajtaja sincs, hát akkor minek a kulcs.

Az a világ, nem tudom, milyen világ volt. Egy parasztszaládé, amely már nem klasszikus gazdálkodó família? Vagy mégis? A maga idejének a karakterisztikus parasztszaládja: a négy osztályt végzett nagyszülők idős korukra a városba költöznek, a szülők már négy polgárit járnak ki, tanyán élnek, művelik a földet, cselédjük, béresük van, de közbeszól 1945, a „bejövetel”, s fenekestül felfordul minden. A termelőszövetkezetben végzik, onnan térnek nyugdíjba. Szokásaik a korral együtt változnak. Gyereük, ha ambicionálja, egyetemi diplomát szerez, értelmiségi lesz, elsőgenerációs, a legrosszabb. Fél lábbal mindig paraszt marad, a sárból nem tudja kihúzni a lábát, ha végül kirántja, a cipője akkor is benne ragad. Nem a csizmája, azt már az apja cipőre váltotta.

A nagy változások éppen az ő gyerekkorában történtek meg, tudta is, nem is, hogy történelmi pillanat részese. Megalázták, azután jól felfogott érdekből élni hagyták; annak is vége lett, ismét egy villám vágott rajta végig. A történelemnek nincs tanulsága, nem is azért van, hogy konklúziója legyen, az én életemnek sincs. Úgy vagyok, mint az egyszeri boldog ember: sose boldog, a végén mégis derűs, amikor visszanéz.

Néhány hónappal ezelőtt nem sejtettem, hogy a nagy biztató egyszer kézbe veheti a meséimet. Hát kész van, egy-két helyen még húzok belőle, rövidíteni sosem árt, ahogy azt már Jékely Zoltán is megmondta: – Fiam, nyírj bele bátran, inkább egy névelővel kevesebb, mint ezer mondattal több! – Még így is hosszabb lett a kelleténél, de hiába olyan hosszú, attól félek, még sincs benne a gyerekkorom, az az őskövült világ. Jutottam, amire jutni tudtam. Múlok és visszanézek. Azt szoktuk mondani: visszanézünk. Arra nézünk vissza, amire visszalátni. Időt még nem látott ember, hogy nézzen vissza időre, korra? Nem időre nézek vissza, az eperfát nézem, amelynek lehajló leveleit úgy érinti a kecske ajka, mint ahogy Isten ujja érinti Ádámét; nézem, ahogy a kasza behussan a búza közé, s hersent egyet rajta, nézem az egész miskulanciát, és már nem fáj semmi. Nem baj, hogy trágylevet mertem, disznóólat lapátoltam tisztára vakmeleg délutánonkon, nemhogy baj, mára már szép nyereség. Nagyon sokáig kínos dolognak tartottam parasztyereknek születni. Tévedés: mindenhová, mindennek születni kell, arról már nem is beszélve, hogy még bennszülöttnek is, még annak is, akit leköpdösnek, elüldöznek, agyonvernek. Csak agyonverőnek nem.

Ha eddig nem békültem volna ki azzal, aki vagyok, meg azzal, aki voltam, akkor ezek a csendéletek, amelyek szinte észrevétlenül átfestették, valorizálták a gyerekkoromat, miközben már jókat derültem végrehajtón, pék lován, mácsonyán, köszőrűn, kínokon, akkor ezek a nature morte-ok, ezek a mozdulatlan képek végképp kibékítettek mindennel: azzal, aki voltam, de azzal is, aki lehetek még.

Buda Ferenc

Rendkeresés

– Jegyzetlapjaimból –

A kacagó gerlék. A szüleimé voltak, Ők tartották-gondozták mindkettőt – mióta is? Nem tudnám megmondani. Korábban is volt ilyen madaruk, de az bizonyos: mielőtt Debrecenből idetelepültek volna Kécskére, ez a patyolatfehér gerlepár legalább tizenöt éve már náluk tanyázott. Hozzáadván ehhez az itt töltött esztendőket, húsz év fölött járunk. Szinte valószínűtlenül magas kornak számít ez gerlééknél, külső jelét a vénülésnek azonban nemigen látni rajtuk, bizvást letagadhatnának jó néhányat éveik számából – ha tudnák, mi az a letagadás.

Anyám és Apám távozta óta itt laknak nálunk, kinn az udvaron, az Apám eskábálta jókora kalitkában. Etetem-itatom őket, összegyűlt potyadékukat kitakarítom, télen a kalitkát letakarom, jéggé fagyott vizüket langyosra cserélgetem.

A tojó minden áldott esztendőben lerakja a tojásait. Kikölni ugyan már nem tudja, de odaadóan kuporog rajtuk s buzgón, gondosan igazgatja maga alá a száraz fűszálakat, kósza tollpihéket.

A balkáni gerlék háromtagú – *tu-tú-tu* – szavától eltérően az övék csupán két tagból áll: *ku-krú!* Tavasz kezdetétől nyáron át ősz derekáig már kora reggel fölhangzik kedves hangocskájuk. Etetéskor-itatáskor pedig rendszerint vidám kacagással köszöntenek.

Szeretném, ha még sokáig élhetnének.

*

„Gyerekeknek ha kést nem adsz, egyszer sír,
ha kést adsz, kétszer sír.”

Kazak közmondás.

*

A rádió Napközben című műsorában egy óvodás kisfiú beszél a riporternek a *Mortal Combat* („halálós küzdelem”) nevű játékról. Szeretni való, kedves kis hangján nagy átéléssel sorolja, ismerteti a humanista szellemű nevelés túlkapásait bizonyára sikeresen ellensúlyozó játék részleteit. E részleteket inkább nem ismételném meg, elég volt egyszer meghallgatnom. Lényegük: a virtuális ellenség leküzdése, megsemmisítése, vagyis az *ölés*. A beszámoló bénult hallgatása közben átnyilall az agyamon: ugyan mi szükség itt titokban tartott, bonyolult,

rádásul roppant költséges eljárásokra egy klónozott különítmény vagy akár hadsereg létrehozása végett? Itt ez az ördögi profizmussal kifundált játék: lelkeleg olyan gyilkológépeket klónoztak a gyerekekből, hogy az csak na! A többi már csupán válogatás, valamint a célnak megfelelő technikai képzés megfizikai edzés kérdése. A kezdeti szakasz pedig pénzbe sem kerül a kiképzőknek, sőt a megcélzott kísérleti alany, illetve a kedves szülő maga fizet érte. No de hallgassuk tovább a riportot:

– Ha mindenkit megöltél, akkor mi van?

– Akkor én győztem.

– Mit mond anyukád, ha győzöl?

– Azt, hogy „ügyes vagy”.

– Szokott-e mesélni anyukád?

– Igen.

– Miről?

– A mortar kombatőr.

Az utolsó riporteri kérdés:

– És a valóságban mikor halunk meg?

– Mi a valóság? – kérdez vissza a gyermek.

Eszembe jut Nagy László válasza a kérdésre: mit üzen a jövőnek, az utókor-nak? „Ha lesz még emberi arcuk, csókolom őket.”

Ha lesz még.

*

Virtuális halálok után egy decemberi fekete hír a valóságból: elhunyt Kiss Tamás, poézisbeli első mesterem. Élt 91 évet. Anyámon kívül elsősorban Neki köszönhetem, hogy költő lett – ha lett – belőlem. (Most eszűdök rá, együtt említvén Őket: születésük s haláluk napja csekély eltéréssel szinte pontosan megegyezik. Ám Tamás bácsi egy évvel később kezdte s hárommal utóbb fejezte be földi útját.) Az első, mind közt talán a legfontosabb szakmai útbaigazítást Tőle kaptam a kezdet kezdetén, tehát még idejében: *versbe egy fölösleges szót se!* Igyekszem ehhez tartani magam. Ha lehet, eladdig, hogy *egy fölösleges verset se.*

*

A Mezopotámiában (mai nevén: Irak) lelőtt magyar fiatalember halála körülményeiről az amerikai hatóságok – s nyomukban persze a magyar külügy illetékesei – hol így, hol úgy köntörfalaznak, akár a goromba csínyen, kirívó illetlenségen vagy áruházi lopáson rajtfogott füllentős kamasz. Napok múltán végül kinyögik: öngyilkos merénylőnek nézték a fiút gépkocsistul, de mielőtt tüzet nyitottak volna rá, figyelmeztető rakétát lőttek ki – úgymond –, hogy álljon meg. Az áldozat arab kísérője szerint nem volt észlelhető semmiféle figyelmeztetés.

Miért átalják bevallani a kendőzetlen igazságot? Hogy ezúttal is tévedtek. Hisz tudjuk, s tudja az egész világ: a megszálló amerikai katonák már eddig is oda-odapörkölték békésen vonuló helybeli csoportra, rőzsessedgető kislányokra, sőt esetenként még egymásra is. Minden háborúban előfordulnak feszültség s

félelem okozta meggondolatlan, elhamarkodott cselekedetek, tévedésből fakadó tragédiák. Vajon ki az igazi férfi, az igazi katona: aki belátja tévedését s vállalja annak következményeit, vagy pedig az, aki mindenáron kibúvót s mentséget keres? Méltatlan, szánalmas dolog ez, kár is rajta morgolódni, hisz a nagy hazugságok hóna alatt törvényszerűen megterem egy-egy aprócska füllentés is. A háború hivatkozási alapjaként fennen hangoztatott terroristáknak s tömegpusztító fegyvereknek színét sem látta senki Irakban, marad hát ürügyként a szuronyhegyen odakínált ajándék: a demokrácia. Valódi céljairól (geopolitikai térnyerés + olaj) Amerika szemérmesen hallgat.

*

Odahazudás, elhazudás. Lássunk egy példát az utóbbira is:

Egy amerikai politikus a napokban nagy hangon kijelentette: „A globális felmelegedés egy nagy szemfényvesztés, amivel bennünket fenyegetnek.”

Kell ehhez megjegyzés?

*

(Elnézést kérek az igazmondó amerikaiaktól. Remélhetőleg ők vannak többen, ha nem is mindenkor ők a hangadók. Politikusok pedig nemcsak Amerikában szoktak hazudni, hanem a világ minden táján. Bizony: nálunk is. Többnyire szemrebbenés nélkül. No de ebből – s belőlük – talán elég is lesz mára.)

*

Még 2003-at írunk. Pillantsunk csak vissza – mondjuk – 20 esztendőnyi távolságra a mából.

1983. Milyen fiatalok voltunk még akkor! Mindössze 47 évesek. Elsőszülött lányunk 24 esztendősen már próbálgatta az önálló életet, a többiek azonban még mindannyian iskolások, tele volt velük a ház. Teleház volt a házuk. (Ó, most kapok csak észbe: az ötéves legkisebbik még iskolába sem járt.)

Ugyanazon év őszén az Írószövetség jóvoltából elutazhattam három hétre Mongóliába. Irdatlan hosszú volt az út odáig még repülővel is, pedig Moszkvában az átszálláskor csak néhány órácskát kellett várakoznom. Hajnaltájt Irkutszk felé közeledtünk már, amidőn a Nap tűzgömbje váratlanul felbukkant a keleti láthatár mögül s látható gyorsasággal emelkedni kezdett fölfelé. Hihetetlen látvány volt. A mongol éjszakák csillagos ege úgyszintén: sem azelőtt, sem azóta nem láttam olyan fényesen tiszta égitesteket magam fölött. Könyveken és emlékképeken kívül egy simára koptatott, hosszúkás kis fekete kavicsot hoztam haza Mongóliából. Egy kirándulás során a Tereldzs folyó medréből szedtem föl. Azóta mindig magammal hordom a zsebemben. Már egészen kifényesedett: a bicskát szoktam élezni rajta.

Hazajövet a visszatérés örömét még egy kedves ajándék is tetézte: kaptunk egy kuvaszkölyköt a Kiskunsági Nemzeti Park Igazgatóságától. Érkezésem napjának délutánján ballagtunk át érte a feleségemmel, együtt választottuk ki a kis szukát az alomból, s az ölemben vittem haza. Hogy a veszettségtől megóvja,

régi magyar szokás szerint folyóvízről neveztük el. Sió – ez lett a neve. Húséges, jó kutya vált belőle. Már jó ideje ott pihen fenn a Sopron fölötti hegyekben. Szívroham végzett vele, élt 11 évet.

Még egy vers emlékeztet az 1983. évre. A címe is ez: '83. November harmincadikáról december elsejére virradó éjszaka írtam, s úgy hiszem, eléggé hú tükre annak a kornak s az akkori *közlelki* állapotoknak. Hatvani Dani húzódozott tőle, hogy a *Forrásban* közölje, s én nem is akartam erőltetni, szó nélkül elküldtem Juhász Bélának. Ő aztán aggály és következmény nélkül lehozta az *Alföldben*. (Uramisten: hol van már szegény Béla is!)

*

December 13. szombat, Luca napja. Még fél hat sincsen, de már besötétedett. Az esztendő leghosszabb éjszakáit éljük meg ezekben a hetekben. Valamikor – nem is olyan régen: 10–15 éve – nem éreztem át ennyire a naphiány kedélynyomasztó terhét. A korán elnyugvó Nap híján még a hó vagy a téli Hold derengő fénye is felvidámított. Könnyedén kivártam, hogy az éjszaka egyszer csak zsugorodni kezd, s szinte már láttam is a tavaszt, a fagyok takarodóját, a megújulást.

Manapság csak fél szemem fürkészi a fény várva várt növekedését. A másik a végső sötétségre figyel: nemrég távozott halottaim után.

Persze lehetséges, hogy csak ennyi az egész: az újulás és az avulás korábbi egyensúlya lassacskán átbillen bennem az utóbbi javára.

Javára?...

*

Álmomban nemrég ott jártam a debreceni Honvéd utcában s a vele szomszédos egykori Libakert környékén. Hol van már az a Libakert! Idestova fél évszázada lakótelep létesült a kisajátított zöldséges kertek helyén, az első egyike Debrecenben. Az álmombeli helyszín nemigen hasonlított sem az elsüllyedt hajdanihoz, sem a mostanihoz. Én azonban *tuđtam*: ott járok, ott vagyok.

Megrögzött realistiként továbbra is úgy vélekedem, hogy az álom elsősorban *agytakarítás*. Ám – s ezt a régészek tudhatják legjobban – a hulladékgyűjtők tartalmából is sok minden kikövetkeztethető.

*

Vajon miért kelt bennem riadalmat még mostanában is egy villanycsengő váratlanul felhangzó berregése?

Amikor *annak idején* engem kerestek a Hatóság emberei, nem érhetett ilyen élmény. Több okból sem. Először is: érkeztükkor nem tartózkodtam odahaza. De ha otthon tartózkodtam volna, akkor sem villanycsengő jelezte volna jöttüket. Annak a háznak még hagyományos, *igazi* csengője volt. Kinn az utcán meg kellett rántani egy fényesre fogdosott, gömbölyded sárgaréz fogantyút, s a hosszú acélhuzal túlsó végén, benn az udvaron csilingelni kezdett a laprugóhoz rögzített csengettyű. Vidám, világos hangja egyáltalán nem okozott ijedelmet. Sőt: inkább mintha angyalok csendítették volna meg. Vagy legalábbis a fagyaltos.

Némi tünődés után ráeszmélek: ez a csengőfrász bennem jóval később keletkezett, már nagycsaládos korunkban. Havi rendszerességgel a villanyszámlás nyomogatta eltökélten, mással összetéveszthetetlenül a csengő gombját, s előfordult, hogy mi mindannyian odabent lapultunk lélegzet-visszafojtva, mert épp megint nem volt elég pénz a háznál, és szégyelltünk magyarulkodni.

Ma már ez is másképp megy: személytelenebbül. A számlát s a csekket kiküldik postán, s ha túlságosan elmaradsz a befizetéssel, a külföldi tulajdonban lévő áramszolgáltató emberei egy szép napon megjelennek, egyikük mászóvassal fölkapaszkodik az utcán álló villanyoszlopra, s pillanatok alatt leválasztja háztartásodat az elektromos hálózatról.

Ettől fogva pedig nem kell tartanod a csengőfrásztól.

*

Az év utolsó estéje. Távol a család, egyedül vagyok. Nem érzem igazán időbeli határkőnek az év fordulópontját. Fogadalmaim nincsenek, új életet kezdeni nem akarok – épp elég elbajmolódni ezzel a régivel –, így hát legföljebb a mulasztásaimat, összetorlódott tennivalóimat juttatja eszembe ez a nap, a megkezdett s félbemaradt munkákat, s azokat úgyszintén, amelyekbe még bele sem vágtam, ám amelyeket halogatni, elodázni mégsem lehet, mert elfogy az élet.

Közben átbillentünk az új esztendőbe. Vajon mit hoz? Jót-e, rosszat-e? Odakint füst, villanások, harsány durrogás *faluszerte* (elnézést, Kécske *városa*: véletlenül így jött a számra): polgártársaim lelkesen hódolnak a petárdázás primitív szokásának (szórványosan egyébként már napok óta). Amúgy jámbor alaptermészetű kutyám most dühödten ugatva rohángál le-föl, roppantul haragszik a csendháborítókra. Mélyen megértem bosszúságát, legszívesebben magam is ugatnék. Ha volna mivel, tán még harapnék is.

Alig három nap elteltével már meg is tapasztalhatom, mit hoz az új esztendő: egy kiló kenyérért meg a hitvány kis reklámszatyorért, amiben hazahoztam, fizettem összesen kerek 200 forintot. *Természetesen* a többi élelmiszer ára is emelkedett elsejétől, no meg a gyógyszereké, nem beszélve a villanyról meg a gázzal. Ám ez utóbbiak drágulását majd csak a soron következő számlák kézhezvételekor fogom érzékelni. Bosszúságomat így hát tartalékolom.

*

Hosszabb kihagyás után végre ismét leültem az írógép mellé. (A golyóstoll meg a füzet mindig nálam van, a mellé nem kell leülni.) Írni egyébként rendkívül kockázatos dolog. Talán ezért keresek néha valami kibúvót alóla: no, még ezt vagy azt elvégzem, befejezem, megcsinálok, elintézem, helyre rakom, mielőtt nekilátnék. Ezek az elvégzendők egyáltalán nem mondvacsinált tennivalók, de többnyire nem is halaszthatatlanok. Avégett azonban épp kapóra jönnek, hogy a komoly munka kezdetét egy kicsit elodázzam. Valahogy akképpen, mint amikor az ember ott áll nekivetközve egy nagy víz partján, s már jó előre borzong annak hidegétől, ismeretlen mélységeitől s a biztos kapaszkodó hiányától. Ha végül mégis rászánja magát s belelából vagy belevetődik, a mozgás előbb-utóbb

elúzi tagjaiból s lelkéből a borzongást. Ehhez azonban térdig vagy akár derékig benne lenni nem elég: alá kell bukni s meg kell merítkezni, hogy a víz szintje a szív fölé érjen. A szív fölé.

*

Újra olvasom Theodora Kroeber könyvét: *Ishi, az utolsó vadember*. Egy kihalt kaliforniai indián nép utolsó fia, mielőtt maga is végképp eltávozna, belép a huszadik századba, s bölcsen, szelíden szemügre veszi a modern civilizációt. Életem egyik legszebb, legfontosabb könyve. S egyik legszomorúbb. Jó szívvel ajánlom mindenkinek, aki embervoltunk lényegéről s részleteiről e kusza és baljós jelen időben is hajlandó elgondolkodni.

*

Gyakran álmodom mostanában éjszakánként. Álomképeim rendszerint homályosak, szakadozottak, foszladozók, s többnyire az ébredés utáni első percekben kifakulnak az emlékezetemből. Néha azonban előfordul egy-egy összefüggő jelenetsor is. Legutóbb például első álmomban ott jártam valahol az orosz Távol-Keleten, s egy ismeretlen ember társaságában nekiláttam átúszni az előttem kitérülő csendes, sima vizű tengeröblön át Kína területére. Egy kis idő múltán az ember eltűnt, ám én ezen nem csodálkoztam, csak tempóztam tovább. A sűrű növényzettel borított magas parthoz érvén kezemet a cserjék, bokrok közé nyújtva ki akartam kapaszkodni a vízből. Ekkor az egyik bokor alatt egy valószínűleg korábban levágott tiszafa- vagy inkább cédruság göcsörtös, száraz darabkáján akadt meg a tekintetem. Körülbelül másfél arasznyi lehetett. Kipiszkáltam az agyagos földből, ahová félig-meddig be volt ékelődve, s magamhoz vettem, hogy majd hazahozom. Ekkor odafent megjelent egy fegyveres férfialak, minden bizonnyal egy határőr. Sötét színű, vasszürke zubbony volt rajta, a fején ellenzós, lapos sapka. Én szorosan a padmalyos part alá húzódtam előle. Igen ügyelnem kellett, hogy föl ne figyeljen rám, s ez egyre nehezebben sikerült, mivel közben horkolhatnékam támadt. Hogy zajt ne üssek, nyitott szájjal kezdtem lélegezni, ám visszafojtott szuszogásom minden igyekezetem ellenére ismét átcsapott horkolásba, s a tulajdon horkolásomra aztán csakhamar föl is ébredtem. Nyitom a szemem: sem a tengeröblől, sem a kínai határőr sehol. Sajnálatomra az emlékebe megszerzett darabka cédruság is odaát maradt. Volt már a korábbi évek során is néhány hasonló veszteségem. Csak ennél nagyobb kár ne érjen.

*

(Egy másik álmomban *ismét* élt Apám. Nem *még mindig*. *Ismét*. Talán Anyám is...)

*

E lassacskán teletegő füzetek tartalma nem egyéb, mint puszta nyersanyag, méghozzá nagyon is nyers. Egy részüket valószínűleg sohasem adom ki a kezem

alól. Amit pedig mégis, azt előbb rendbe kell tennem, le kell takarítanom-tisztogatnom. Hisz egy szál répát vagy egy fej káposztát sem rakunk asztalra azon állapotában, ahogy a földből kihúztuk. Úgy legföljebb csak a kecske elé való. Vagy még az elé sem. Az emberek pedig kiváltképp különbet érdemelnek. (Még ha nem is jut ki nekik mindenkor érdemük szerint.)

*

Keddre szinte az utolsó fillérünkből is kifogytunk. A nyugdíj még messzi, honor pillanatnyilag nem várható sehonnan. Még a múlt héten meghirdettem az autót, hétfőn jelentkezett is rá egy érdeklődő. Mennyi az ára? Ennyi. Sokallta. A telefonszámát azért itthagya: ha meggondolnám magam. Ma utánaszóltam: engedek az árból. Jött, fizetett, elvitte. Ugyanannyit kaptunk érte, mint amennyiért a nyáron vettük. (Ez az összeg persze ma már nem ér annyit, mint tavaly.) Átmeneti megkönnyebbülés: tovább bírunk araszolni. Igaz: mától fogva csak gyalogszerrel. *Legföljebb ha omnibuszon.* Nagy szükség volt a kocsira, szükség lenne rá tovább is, ám a pénzre még nagyobb a szükség: élni kell, s azért, hogy élhessünk, fizetni kell, Ádám fiunk pedig hamarosan házasodik, arra is pénz kell. Enyhe nosztalgiával gondolok rá: ezt az autót – legalábbis akkor, amidőn nem volt meghibásodva – valóban jó volt vezetni. Aztán kiverem a fejemből. Hisz a kerékpár még mindig ingyen gurul, s ritkán éri olyan baj, amit magam helyre ne tudnék hozni.

*

Meg vagyok akadva ezekkel a járművekkel. Kora reggeli álmomban például Kecskeméten – valami népünnepély során – forgalomba állítottak egy sárga vilámost. Az ünnepi hangulatot tetézendő ezenfelül még foszlós kalácsszeleteket, mindenféle süteményt s italokat, például *kvászt* is kínálgattak a sokadalomban. Ez utóbbit meg is kóstoltam. Jóízű volt, bár a szokástól eltérően meleg. Találkoztam futólag ismerősökkel is, ám közülük egyedül Kozmács Pistára emlékszem. (Vele valóban ideje volna már egy jót beszélgetni.)

(Kvászt egyébként első moszkvai utam alkalmával ittam először; ennek az idén tavasszal lesz 35 éve. Az utcán árulták, csapra ütött kerekes hordóból, poharanként pár kopejkaért. Ízlett akkor is, jó hideg volt, enyhén szénsavas, kellemesen savanykás. Hogy azóta ittam-e? Alig hiszem. Kumiszt azt igen, nem is kevésszer: Kirgiz-, Kazakföldön. Meg Mongóliában. De kvászt, azt hiszem, azóta csak ma reggel. Álmomban.)

*

Tudatomban – mint gondolom sokunkéban – a bácskai föld mindig is úgy élt, mint az acélos búza hazája. Amidőn aztán az előző évtized derekán – még a múlt században – életemben először (s azóta is utoljára) a Vajdaságban jártam, nyomban szemet szűrt, hogy alig látok itt-ott búzaföldeket.

– A balkáni háború rávágta az ajtót a kenyérgabonára – magyarálták helybéli ismerőseim. – Rendszeres felvevőpiaca nincs, tárolni költséges, ráadásul a táro-

lók befogadóképessége is szűkös, így hát érdemesebb kukoricát vetni helyette: a kukorica megáll a disznóban, a disznó meg a hűtőládában.

S a tengerként hullámzó búzatáblák helyét hatalmas kukoricások foglalták el. A *hatalmas* jelző a bevetett területekre s a földből kisarjadt növényegyedekre egyaránt ráillik. Életemben ekkora méretű tengeriszárazakat soha sehol nem láttam: 3–3,5 méternyi magasban lobogtatták daliás címerüket, tővastagságuk akár egy erős férfi csuklója, a buján zöldellő levelek tövében pedig a vörhenyesszőke bajusz 3–4 akkora cső hegyiből kunkorgott elő, mint az alsókarom. A bácskai televény szemlátomást ennek a tengerentúli jövevénynek is kedvére vált s javára szolgált.

Kell-e csodálkoznunk rajta, hogy ezt a dús vidéket a mi szerb szomszédaink is olyannyira megkedvelték?...

*

A Forrás és az Ars Nova énekegyüttes közös fellépése a Nemzeti Színházban. Népes közönség, nagy siker. Ádám fiammal kettesben előadtuk az *Össztáncot*. Jobban össze kell még csiszolódunk, bár így is szépen megtapsolták. Sok év után ismét találkoztam Juhász Ferencsel: felesége s kisebbik leánykája társaságában jött el az estre. Másodszeri – 56 utáni – pályakezdésem idején jó szóval, biztatással nagyon sokat segített rajtam, legelső kötetem útját ő egyengette, a másodiknak a szerkesztője is ő volt. Kettejük közléről szemlélt ragyogása – az övé és Nagy Lászlóé – jó ideig elfödte előlem a kortárs költők legtöbbszörének a fényét. A ragyogás azóta sem szünetel, ám az idő távlata a többiekét is rég előhívta, s jó tudnom: micsoda csillagos égbolt feszül fölünk. Az előadás után összeöleleztünk. „Jól vagy-e? Dolgozol-e?” – tudakolta, s a hangjából, tekintetéből kiéreztem: valóban érdekli, mi van velem. Egy pillanatra átsuhant rajtam: huszonnégy éves vagyok, ő meg harminckettő.

Rég volt, szép volt.

De ami szép volt, az ma is szép.

*

Egy arab halász szavai egy riportfilmben:

– Könyörgünk Allahnak, s Ő ad nekünk hol többet, hol kevesebbet.

A „modern” felfogás ott vezet tévútra, zsákutcába, esetleg szakadékba, hogy mindig csak többet akar. Még többet. E tekintetben az egymástól merőben különböző eszmékre hivatkozó társadalmak is nagyjából közös nevezőre jutnak, hisz törekvéseiket a mohóság határozza meg. A termelés fokozása. A fogyasztás növelése. A gazdasági és katonapolitikai befolyás kiterjesztése. Népek leigázása: fegyverrel, haddal, központosított energiaelosztással, működő, ill. kivont tőkével, piaci kínálattal, üveggyöngyökkel, mézesmadzaggal. A természet leigázása – természetesen az emberi társadalom érdekében. A nemzet érdekében. Mindannyiunk érdekében. S az emberek mindezt elfogadják. Beletörődnek. Megszokják. Utóbb már igénylik, sőt követelik. Mert tudják, hogy kijár nekik minden: a komfort, a kínálat, a távirányító s az üveggyöngy. No meg a mézes-

madzag: a jövő ígérete. S a látszatjavakért meg a látszatszabadságért a rabszolgalétet is hajlandók élethossziglan elviselni.

„...elosztásra tömény édességet vagdal a bárd, s átváltak a béklyók cukorral cifra pereccé.”

(Nagy László: *Medvezsoltár*)

*

Egyik korai víz-élményem – *élményfürdő* – a tízéves korom előtti időkből: Alsó-Józsán a régóta felhagyott, tágas, nagy vályogvető gödör zöldes színű, átlátszatlanul sötét vize, alján a féllábszárig érő, sűrű, büdös, fekete iszappal. Szemközti partján – ha jól emlékszem – bodzabokrok meg lankadt levelű akácok álltak, az innensőt pedig foltokban terjedő s a talajszintig letaposott porcsinkeserűfű borította. Napközben a közeli udvarokból kieresztett kacsák úszkáltak ide-oda benne, fürgén, céltudatosan portyázva-kutakodva ehető zsákmány után. Mulatságos látvány volt, ahogy egyikük-másikuk fejjel a víz alá bukva meredeken az ég felé emeli a fenekét. Amulattal töltött el, hogy a piszkos víz nyomtalanul legördül róluk, anélkül, hogy a legparányibb foltot hagyná hófehér tollazatukon. Kész csoda volt ez a szememben, jöllehet az idő tájt már ismertem e jelenség okát, hisz magam is gyakorta megfigyeltem, amint a libák s a kacsák – *rucák* – tollázkodás közben gondosan, aprólékosan végigkenetik minden elérhető porcikájukon a faroktömirigyből származó zsiradékot. Mi, embergyerekek híjával voltunk az efféle vízhatlanító anyagnak, sőt még csak úszni sem tudtunk, mégis módfelett vonzódtunk ehhez az igazi tóra emlékeztető képződményhez. A felszíne alatt rejtőző piócák, csíborok meg a levegőből zizzelve ránk telepedő bögölyök sajgó csípésein kívül egyéb veszélyt nem tartogatott számunkra: mélyebb helyeken is legfőljebb nyakig, mellközépig ért. Langyos-hús vize jólesett a nyári hőségben, alábukva még a bűvárúszást is utánozni lehetett benne. Az igaz: lubickolás után alaposan meg kellett tisztálkodni kútvízzel is, különben napokig ott bűzlött rajtunk a szabadvízben fürdés átható emléke.

Évekkel, évtizedekkel később aztán úsztam a Hortobágy folyóban, a Bodroiban, Tiszában, óvakodva a Dunában, sokszor és hosszan a Balatonban, egy november eleji szeles, hideg napon a burgaszi kikötő mólója mellett még a Fekete-tenger sós vizébe is alámerültem. A kezdet azonban ez volt: az alsó-józsai kubikgödör.

Vajon van-e, maradt-e még esélyem az Óceánra?

2003. ősz vége – 2004 tele

Zbigniew Herbert

Nagymamám

*szentebbnél szentebb nagyanyám
hosszú feszes
szoknyában
végiggombolva
számtalan gombbal
mint egy orchidea
vagy egy szigetvilág
vagy egy csillagnyáj fenn az égen*

*ülök a térdén
és ő mesél
a világmindenségről
péntektől egész
vasárnapig*

*önfeledten hallgatom
s már tudok is mindent
ami őt illeti*

*csak a származását nem árulja el
Balabán* Mária nagymama
ez a Tapasztalt Mária*

*sohasem beszél
az örményországi
mészárlásról
a török vérengzésről*

*így még megtakarít nekem
pár év illúziót*

*tudom hogy kivárom
s majd magam is megismerem
bűvös igék és strás nélkül is*

*hogy milyen a szó
édes felszíne
és mi lapul
a legalján*

*zsidó származásra utaló lengyel családnév

Wisława Szymborska

A kor gyermekei

*A kor gyermekei vagyunk,
S ez a kor – politikus.*

*Ügyeid, ügyeink, ügyeitek,
a nappaliak, meg az éjjeliek,
mind, mind politikai ügyek.*

*Akarod, vagy nem akarod,
génjeidnek politikai múltja van,
bőrödnek politikai színárnyalata,
szemednek politikai látásmódja.
Amiről beszélsz, annak a kicsengése,
amiről hallgatsz, annak a jelentése
így, vagy úgy – politikai.*

*Még az erdőben barangolva is
politikai lépéseket teszel
a politika talaján.*

*Az apolitikus versek is politikusak,
s ott fenn a hold sem már holdmódra süt.
Lenni, vagy nem lenni, ez itt a kérdés.
Micsoda kérdés, monddad csak kedves?
Politikától vemhes.*

*Még csak emberi lénynek sem kell lenned,
ahhoz, hogy politikai jelentőséged legyen.
Elég, ha kőolaj vagy,
erőtakarmány, szekundér nyersanyag,
vagy akár konferencia-asztal, amelynek alakjáról
hónapokig tart a vita.
Közben emberek pusztultak el,
állatok múltak ki,
házak leégtek,
és elvadultak a földek,
éppúgy, mint a régi időkben,
amelyek kevésbé voltak politikusak.*

1988

Wiktor Woroszyłski

Fiatalkorok 1989-ben

*Eljönnek újra hozzám
annyira mások
mintha még minden előtt lennének
mintha az egyáltalán nem történt volna*

*Ihletetten
szavalnak Istenről
meg a Szellemről
mohón bámulnak a szemembe*

*Tizenkilenc éves szakállas fiúk
húzzák a harangot
könnyű ezüstösszürke kupola
boltozódik följük*

*Lépnek egyet
s előttük
a hólepte mezőn
kivehetetlen nyomok*

*De valahol mégis van
egy odú
egy fal
pár szál fa
és azok akiket ismertem*

*zokogva szól az egyik: – én azzal a névvel
én azzal a névvel azzal*

*nagylelkű a másik: – az a nő úgy könyörgött
katona úr!
frontállapot volt jogom volt hozzá
én mégsem
vagy szorosan az éjbe burkolózva:
– látod én azért meg mertem tenni*

*amaz meg hirtelen fellángoló örülettel:
– a vendégek közül ugyan melyik (cinkosan
behajlítva ujját az ajtókeretbe)
– ugye érted?*

*Most ezek
mind mások
valami mást mondanak
más hangon
másfajta izgalommal*

*és csak a mókás kis kalapokat
viselő feleségek
húzzák le őket a földre
gátolják röptüket
kásával meg káposztával
tele szatyraikkal*

Adam Zagajewski

Képeslapok

*Az őszirózsák bársony szalagok
matt fényében tiündökölnek.
Feltűnnek később a krizantémok is,
haloványzárga északi fények.*

*Mindenszentek napja volt,
de nem volt hová menniünk.
Halottaink nem laknak ezen a földön,
más holtak emlékezetében vándorolnak,
a galagonya termésében és ólomdarabokban.*

*Hetek óta zuhog az eső, zuhog,
akár a kínai harcosok, akik
rezzenéstelen arccal vonulnak föld alá.
A hanyattfekvő hegyi folyók
mohón nyelték a vizet és az októbert,
míg az agyag mind tökéletesebb
formákat mintázott.*

*Nem volt hová menniünk,
bár így oly üres volt a nap,
mint egy szellelbélelt kabátujj.
A temetők tele voltak előkelő,
de láthatatlan vendégekkel,
mint egy bálterem hajnaltájt,
mikor kihunynak mind az álmok.*

*Halottaink nem laknak ezen a földön,
úton vannak, utaznak évek óta.
S a cím, amit elsárgult képeslapokon megadnak:
olvashatatlan, és a postabélyegen
látható országok régóta nincsenek már.*

Gömöri György fordításai

Ítékezés a XX. század fölött

Tygodnik Powszechny, 2000. június 4.

Az „Ítékezés a XX. század fölött” 2000. április 1-jén zajlott a Tygodnik Powszechny című hetilap fennállásának 55. évfordulója alkalmából Krakkó Királyi Város Tanácsának nagytermében és a kivetítővel felszerelt szomszédos bálteremben ezerfős közönség előtt. A tárgyalás négy órán át tartott. Alábbiakban közöljük ennek írásos változatát. A „per” ötletének és forgatókönyvének szerzője Piotr Mucharski volt.

...Tessék felállni, a Bíróság bevonul!

ADAM BONIECKI törvényszéki tisztviselő:

Köszönöm, hogy eljöttek a *Tygodnik Powszechny* kontra XX. század bírósági tárgyalásra.

A helyszín és az esemény komolyságára való tekintettel kérem, hogy a tárgyalás időtartamára kapcsolják ki mobiltelefonjaikat!

Megkérem az esküdteket, foglalják el helyeiket!

Szólítom: Krzysztof Burnetkát, Katarzyna Janowskát, Andrzej Doboszt, Anna Stypkát, Jacek Filket, Krystyna Strzeleckát, valamint az esküdtszék elnökét, Jacek Klinowski professzort...

Prof. ADRZEJ ZOLL, a törvényszék elnöke:

A tárgyalást megnyitom. A per tárgyát a XX. századdal szemben felvetett vádak képezik. A tárgyaláson megjelent: tisztelendő Jan Andrzej Kłoczowski általános vádló és gyakornoka, Janusz Majcherk. A tárgyaláson megjelent továbbá a vádlott XX. század és választott ügyvédje, Krzysztof Piesiewicz, valamint Wojciech Bergier gyakornok.

Tisztelt Esküdtszék! Különleges tárgyalással, különleges vádlottal, különleges ítékezéssel van dolgunk. Az itt egybegyűltek közül bárki lehetne ebben a perben tanú és bíró. Életünkkel mindannyian társai voltunk a vádlottnak, s a ma ellene felhozott vádak, a védelem és a vád által felsorakoztatott tények valójában mindannyiunk közös tapasztalatai és reflexiói. Arra voltunk kárhóztatva, hogy részt vegyünk a vádlott tevékenységében. A mai tárgyalás tehát arra is alkalmat ad, hogy eltöprengjünk saját életünkön, saját tetteinken, érdemeinken és bűneinken.

Tisztelt Esküdtszék! Remélem, képesek lesznek objektív módon mérlegelni a pró és kontra elhangzó érveket, és igazságos, elfogulatlan ítéletet hoznak.

Az önök ítélete nemcsak a vádlottat fogja érinteni, hanem mindannyiunkat.

Megkérem a vádlót, ismeresse a vádpontokat.

KRZYSZTOF PIESIEWICZ védő:

Tisztelt Törvényszék, mielőtt szót kap a vádló, indítványt szeretnék benyújtani.

Mint tudjuk, a vádlottak padján a felbujtóknak, bűnsegédeknek, bűntársaknak is helyet kell foglalniuk. Indítványozom ezért, hogy a bíróság a peres eljárást terjessze ki, és helyezze vád alá a XIX. századot is!

A törvényszék elnöke:

Ügyvéd úr, nem ismeretlenek előttünk a tárgyalás elnapolására, az eljárás elnyújtására irányuló próbálkozások. A törvényszék elutasítja az indítványt. A XIX. század tartózkodási helye ismeretlen.

Megkérem a vádlót, ismertesse a vádpontokat.

Tiszt. JAN ANDRZEJ KŁOCZOWSKI vádló:

Tisztelt Törvényszék, Tisztelt Esküdtek! A vádlott XX. század bűneinek ügyében kell ma döntést hozniuk. Célszerű lenne tehát megállapítani a vádlott személyi adatait.

Sikerült megállapítani, hogy a vádlott 1914-ben született, s a Szarajevóban eldördült lövések hívták életre. 1989-ben kezdett távozni ebből a világból – még nem végérvényesen –, amikor Lengyelországban és Közép-Európában megdöntötték a kommunizmust. A vádlott végleges távozását 1991-re, vagyis a szovjet birodalom bukásának idejére datálhatjuk. A vádlott alakja erőteljesen körvonalazható, hiszen olyan bűnözővel van dolgunk, aki közönséges bűnök, de különleges, mert csakis ebben a században lehetséges bűnök elkövetésével egyaránt vádolható.

Vádolom a XX. századot tudatos vaksággal, amely a képzelet teljes és önkéntes kiölésében mutatkozott meg. A vádlott nem számolt – mert nem akart számolni – tetteinek következményeivel. A felvilágosodás örököséként kezdettől fogva felnőtt, esztét használni tudó személynek képzelte magát. Csakhogy nem az ész vezérelte a tetteit, hanem a tömegek, vagy inkább a néppel semmiképpen össze nem tévesztendő csöcselék hangja.

Milyen területeken szembesülhetünk a vádlott bűntetteivel? Felsorolok néhányat. Kezdjük a társadalom alakításával!

Vádolom a XX. századot, amiért a tömeget az egyén fölé helyezte. Tette mindezt legalább kétféle módon. Először: totalitárius módon, vörös és barna kivitelben. Mindkét esetben ugyanaz a hierarchia volt érvényben: a kollektíva uralma az egyén fölött. Ebben a században hangzott el, hogy „az egyén: zéró, az egyén: semmi”, a párt ezzel szemben „egyetlen, millió ujjú, lesújtó ökölbe záruló kéz”. És ez a legkevésbé sem csupán metafora volt, hanem nagyon is konkrét, az engedetlenekre halálos csapásokat osztó ököl.

A tömeget azonban bolygónk olyan térségeiben is az egyén fölé helyezték, ahol demokrácia uralkodott, amely demokrácia kezdetben szembeszállt a totalitarizmussal, és bátran védelmezte az emberi jogokat. Gyakran kiderült azonban, hogy ez a demokrácia maga is híjával van az értékeknek.

Az egyén tömeggel szembeni kiszolgáltatottsága egy sor gyászos következménnyel járt, ilyen volt például az élet tiszteletének elvesztése. Természetesen minden korban követtek el bűnöket, de a történelemben egyedülálló ideológiai és totalitárius népiirtás kétségkívül a XX. század privilégiuma. Ekkor alkalmaztak gyilkos céllal ipari módszereket. Ennek volt klinikai példája a kambodzsi vérengzés, amelynek során tisztán ideológiai céllal másfél millió embert gyilkoltak le, takarékoságból pedig nem lőszert használtak, hanem műanyag zsákokat – ezekkel kötötték le az áldozatok fejét. Történt mindez a vádlott század 70-es éveiben, nem sokkal a holokauszt és a Gulag borzalmai után. Vagyis a vádlott – úgy látszik – semmiből sem okult.

A javak előállítására és elosztására terén azzal vádolom a XX. századot, hogy képtelen volt megoldani a saját maga által okozott gondokat. Egyfelől túltermelést hozott létre, amely a fogyasztás mindenhatóságához vezetett, másfelől hihetetlen méretű éhínséget zúdított bolygónkra. Egyfelől – ahogyan Huxley jósolta – létre kellett volna jönnie a szép új világ-

nak, csakhogy abban a világban, amely a túltermelés és a fogyasztás felé tartott, a fekete Ford lett az Isten. Ez a lényege a XX. századi demokrácia bársonyos zsarnokságának, amely érzéketlen maradt a déli féltéken milliók halálát okozó éhínséggel szemben.

Gyakran hangoztatjuk, hogy a XX. század a nagy tudományos vívmányok százada volt, csakhogy ezek a vívmányok elsősorban a hadseregek és a különféle vezérkarok megerősítését szolgálták. Még az úrutazások is katonai célokat szolgáltak. Albert Einstein mondta, hogy az atomenergia felszabadítása mindent megváltoztatott, kivéve a mi gondolkodásmódunkat. Hatékony és veszedelmes eszközöket adott a kezünkbe, amelyeket nem tudtunk arra használni, hogy az emberek sorsán javítsunk.

Vádolom a XX. századot az eszmei eszközrendszer megkérdőjelezésén alapuló totális fogalmi zúrzavarért. Ez a század egyfelől az ész századának tartotta magát, másfelől irracionális és görcsös módon volt kénytelen választ keresni az élet értelmével kapcsolatos legfontosabb kérdésekre. Az olyan fogalom megkérdőjelezése, mint amilyen „az emberi természet”, oda vezetett, hogy a védtelen egyén névtelen erőknél esett áldozatul, ezek döntöttek a sorsáról.

A kultúra területén a XX. század szándékaiban nemes tervet próbált megvalósítani az elmék felvilágosításával kapcsolatban, csakhogy eközben megszakította az emlékezés folytonosságát, ami az emberi önazonosság elvesztésének egyik okozója lett. A kultúra marginalizálódott, uralomra tört a közönséges tömegkultúra. A művészetben a legfontosabb érték az újdonság lett, ez pedig a szentség érzésének és a tabuknak az eltűnéséhez vezetett. A gyökértelessé, elvesztetté vált embereknek a folytonosság megőrzésére tett görcsös igyekezete veszedelmes fundamentalizmusokban jutott kifejezésre.

Tisztelt Bíróság! Tisztelt Esküdtszék! Önöknek ma végérvényesen el kell dönteniük, felelős-e a XX. század a fenti bűnökért és e bűnök gyökere miatt.

A törvényszék elnöke:

Köszönöm a vád érveit. A védelemé a szó.

Védő:

Elnök úr, mielőtt kezdetét venné a bizonyítási eljárás, kérem, hogy a vádló pontosítsa a vádlott azonosságát. A XX. század egy részét vagy az egész XX. századot vádolja?

Vádló:

Meg kell állapodnunk abban, hogy milyen alapelv szerint határozzuk meg a vádlott tetteinek idejét. Abban, hogy az absztrakt, a kozmikus eseményekhez igazított csillagászati idő érdekel-e bennünket vagy pedig az emberi idő, más szóval a történelmi idő? Javaslom, hogy a vád indítványaként fogadjuk el, hogy az 1914–1991 közötti időszak az, amely a vádlott bűnösségének megítélése szempontjából döntő fontosságú. A csillagászati idő elfogadása tisztán mechanikus eljárás lenne, és nem vinné előre a tárgyalást.

Védő:

Úgy értem ezt, hogy a XX. századot a vádló nézeteinek megfelelően számítsuk, és nem Krisztus születésének dátumához igazítva?

Vádló:

Csupán arra akartam rámutatni, hogy 1989 után a XX. század már csak latens módon létezett, és nem tudom, hogy ekkori tevékenysége tárgya lehet-e jelen eljárásunknak. Némelyek azt állítják – erre ugyan nincsenek kézzelfogható bizonyítékaim –, hogy az utóbbi időben Alzheimer-kórban szenved.

A törvényszék elnöke:

A vádra nézve ez veszélyes feltevés, ez esetben ugyanis szakértőket kellene kirendelnünk a vádlott beszámíthatóságának megvizsgálására.

A törvényszék úgy véli, hogy a vádnak a történelem legrövidebb századára vonatkozó feltevése – mert ilyen lenne a XX. század – elfogadhatatlan. Abból indulunk ki, hogy jelen eljárás tárgyát a XX. század teljes időtartama képezi, egészen a 2000. évig bezárólag.

Megkérem az ügyész urat, mutassa be a vád tanúit. Megkezdjük a bizonyítási eljárást.

Vádló:

Tanúnak szólítom Wojciech Roszkowski történészprofesszort.

A törvényszék elnöke:

Figyelmeztetem a tanút, hogy köteles az igazat és csakis az igazat vallani.

Vádló:

A totalitárius rendszerek bűnös tevékenysége ön szerint kizárólag a XX. század jellemzője? Véleménye szerint a vádlott kigyógyult már totalitárius betegségeiből, vagy ezek vírusai továbbra is szervezetében rejtőzködnek?

Prof. WOJCIECH ROSZKOWSKI tanú:

Kétségtelen, hogy a totalitarizmus a XX. századra jellemző, egyedülállóan bűnös jelenség volt. A korábbi időkben ilyesmivel nem találkozunk. Korábban nem létezett tömeg-társadalom, és nem voltak olyan technikai eszközök, amelyek egész társadalmak ilyen totális elnyomását tették volna lehetővé. Ez alapvető különbség, de nem az egyetlen. A XX. századi totalitarizmus – akár a náci, akár a kommunista változata – emberek millióinak sorsát érintette, és nem csupán háborúk, forradalmak, társadalmi zavargások idején, hanem békeidőben is, vagy az aktuális háborúktól függetlenül. A holokausztra a második világháború idején került sor, de azzal csak közvetett viszonyban állt. Lágerek, koncentrációs táborok békeidőben is léteztek. A kínai kulturális forradalom, a Vörös Khmerek már említett tömegmészárlásai mind béke idején zajlottak.

A XX. századi totalitarizmus olyan emberi szenvedésekért, pusztításokért felelős, amelyeket teljesen félreértelmezett eszmék, „torzult ideálok” nevében követtek el. A XX. századi ideálok gyilkos ideálokká váltak, amelyeknek szolgálatába a technika legújabb vívmányait állították. Arra használták e vívmányokat, hogy gyűlöletet – osztály- és fajgyűlöletet – szítsanak, hogy megmászítsák a szavak értelmét, hogy kikényszerítsék a rossz iránti engedelmességet, s hogy kínozzanak, gyilkoljanak.

Ráadásul a vádlott ebben a kérdésben csak szelektív módon ismerte el bűnösségét. Beismerte a náci önkényuralom által elkövetett népirtást, de nehéz azt állítani, hogy teljesen elismerte volna felelősségét a kommunizmus tömegmészárlásait illetően. Még ma is hallunk kommunizmust védelmező hangokat, vagy olyanokat, amelyek azt állítják, hogy „a kommunizmus nem emelt kezét a szabadságra” – s itt a francia elnök, Lionel Jospin nemrég elhangzott véleményét idéztem. Nehéz lenne a náci és a kommunista bűnököt közös nevezőre hozni, hiszen időben és intenzitásban eltérő jelenségekről van szó, ám az kétségtelen tény, hogy napjainkban a történelmi valóság totalitárius szellemű meghamisításával van dolgunk.

A XX. századi önkényuralom erőszakra és hazugságra épült. Az erőszakot sikerült nagymértékben visszafogni, a totalitarizmussal kapcsolatos hazugság azonban megmaradt.

Vádló:

Közölné-e a tanú a Tisztelt Bírósággal a XX. századi totalitarizmusok áldozatainak számát, a vádlottat ugyanis nem csupán eszmei, gondolati tévedései, hanem elsősorban az ezekből következő tettek miatt vádoljuk.

Roszkowski tanú:

A XX. század intellektuális jártassággal, technikai precizitással, kiváló hírterjesztéssel büszkélkedhet, ennek ellenére sajnos nem ismerjük – eddig legalábbis – még hozzávetőleg sem a XX. századi totalitarizmus áldozatainak számát. 100 és 200 millió között van a számuk. Ugye elismerik, hölgyeim és uraim, hogy ez a büntett méltatlan az ész századához.

Vádló:

Tekinthetjük-e emberiség elleni büntettnek a tervgazdálkodást, amely vagy tartós szegénységhez vagy egyenesen tömeges éhhalálhoz vezetett, mint pl. Ukrajnában a 30-as években?

Roszkowski tanú:

A gazdasági szféra különös súllyal nehezedik a XX. századi totalitárius rendszerekre. Azért mozgósították a munkaerő-tartalékokat, hogy kényszerrel elérjék azt, amit a közgazdászok a szocializmus – s ugyanúgy a náciizmus – eredeti felhalmozásának neveznek. Kényszer alkalmazásával mindkét tevékenység kifizetődő volt egy ideig az állam számára – egészen addig, amíg elsődleges eszközük a terror volt. Abban a pillanatban, amikor a terror nemzetközivé vált, és már nem volt nélkülözhetetlenül fontos a hatalomgyakorlásban, kezdtek kiütközni a rendszer ellentmondásai. Csak a terror segítségével sikerült fenntartani a rendszer viszonylagos rentabilitását. A III. Birodalom fegyvergyárai, amelyekben rabok dolgoztak, a lágerek, amelyekben gyakorlatilag ingyen munkaerő magas fokú kizsákmányolása folyt, a Nyugatnak piaci áron adták el termékeiket, s ezzel a szocializmus és a náciizmus „anyagi alapjának” megteremtését, a két rendszer agresszióját, népiirtó gyakorlatát szolgálták.

Vádló:

Hány évvel vetette vissza a tervgazdálkodás azokat az országokat, amelyeket érintett?

Roszkowski tanú:

Ezt csak néhány esetben lehet kiszámítani. Lengyelország gazdasága a 30-as években mintegy 10–15 százalékkal haladta meg a görög gazdaság szintjét. Jelenleg Görögország nemzeti összterméke mintegy kétszerese a lengyelnek.

Vádló:

Köszönöm, nincs több kérdésem a tanúhoz.

A törvényszék elnöke:

A tanú a védelem rendelkezésére áll.

Védő:

Mivel foglalkozott a tanú 1989 előtt?

Roszkowski tanú:

Kutatómunkát végeztem.

Védő:
Adott-e ki a tanú könyveket?

Roszkowski tanú:
Igen.

Védő:
A saját neve alatt?

Roszkowski tanú:
Volt, amikor nem a saját nevem alatt.

Védő:
És miért nem?

Roszkowski tanú:
Mert bizonyos információk közlése nagyon komoly következményekkel járt volna.

Védő:
A tanú napjainkban ad ki könyveket?

Roszkowski tanú:
Igen.

Védő:
Kinek a neve alatt?

Roszkowski tanú:
A saját nevem alatt.

Védő:
És ez miről tanúskodik?

Roszkowski tanú:
Arról, hogy ma szólásszabadság van.

Védő:
Nem érzi-e úgy a tanú, hogy az, az emberek és a történelem által kialakított tér, amelyben a tanú ma él, a fejlődését szolgálja?

Roszkowski tanú:
Ha a jelenről beszélünk, kétséges, hogy ez vajon még mindig a XX. század-e...

A törvényszék elnöke:
A törvényszék ez ügyben már állást foglalt. Kérem a tanút, tartsa magát ezen állásfoglaláshoz.

Roszkowski tanú:
Rendben van, ma szabadnak érzem magam.

Védő:

Köszönöm, nincs több kérdésem...

Vádló:

Tanúnak szólítom Barbara Skarga filozófiaprofesszort.

A törvényszék elnöke:

A törvényszék – ezúttal restelkedve – figyelmezteti a tanút a kötelező igazmondásra.

Vádló:

Nagyon kérem, hogy a tanú mondja el, mi a véleménye az egyes ember méltóságának XX. századi megsértéséről, annak anonimitásáról. Megfosztotta-e őt ez a szabad és felelősségteljes élet lehetőségétől?

BARBARA SKARGA tanú:

Ügyész úr, ön engem az emberről kérdez, én pedig nem nagyon tudom, mit mondjak erről; mi is ma az ember, mit is jelent ma ez a fogalom tulajdonképpen?

Tudományos-műszaki civilizációban élünk, s ez ember fogalmunkat is befolyásolja. A tudós számára az ember a faj egyik példánya, a szociológus számára társadalmi elem, az orvos számára orvosi eset, a politikus számára választópolgár, a közgazdász számára pedig adóalany vagy fogyasztó. Nincs már emberi individuum. Már csak társadalmi szerepet betöltő ember van.

Amikor a tudomány és technika válik a világ meghatározó ismertetőjegyévé, az egyes ember a világ gépezetének apró csavarjává redukálódik, már nem jelent semmit.

Senki sem foglalkozik az egyes ember szenvedéseivel, vágyaival, halálával, az individuum helyett csak tömegek vannak. Ezen a sakktáblán az egyes embert a legkülönfélébb módokon lehet manipulálni. Így látják ezt az új világ nagy játékosai. A már mit sem jelentő hétköznapi embereket meg lehet fosztani gyökereiktől, ki lehet őket telepíteni, egész népeket lehet kiirtani. Jól tudjuk mindezt a XX. század történelméből.

A társadalom, a nemzet, a párt, a szervezet a fontos. Mi több, magunk is kezdjük elhinni, hogy nem jelentünk semmit, és nem szívesen különbözünk a bennünket körülvevő tömegtől. Mi magunk segítjük elő egyéniségünk elvesztését. Olyanok akarunk lenni, mint a többiek, nem pedig eredeti, egyedi tulajdonságokkal kitűnő emberek. Nem szeretjük a másságot, imádjuk a közepszerűséget.

Századunkban megjelent valami olyasmi is, amit az elmondottak fényében akár óriási paradoxonnak is tekinthetnénk, pedig nem az – a személyi kultuszról van szó. Mivel nagyon megnőtt a társadalom szerepe – s minél nagyobb egy társadalom, annál nagyobb tisztelet övezi –, ezért azok, akik e társadalmakat megszemélyesítik, hódolat tárgyává válnak. Sztálin az egész világ proletariátusát, Hitler a hatalmas német népet jelképezte. Amikor aztán elfogytak ezek a nagy idolkok, a világ kis idolkokat keresett magának. A nagy bűnözőkről a tömegkultúra percmemberkéire vetette magát. Ha emlékezetünkbe idézzük a pártkongresszusok közönségének lelkesedését, s azt összevetjük a mostani rocksztárok tiszteletére összeseregülő arctalan tömeg sivalkodásával, megdöbbenve látjuk a hasonlóságot a két viselkedésforma között.

Vagyis eltűnőben van az individualitás. Nem szeretjük az individualitást, nem szeretjük az eliteket. Néha teszünk ugyan kivételt, de nem szeretjük az eliteket. Márpedig kultúra nincs elitek nélkül.

Vádló:

Eljárásunk szempontjából fontos lenne megismerni a tanú véleményét arról, hogy az individuuum elpusztításának milyen gyakorlati következményei vannak. Hatással van-e ez a bűnelkövetés társadalmi jóváhagyására?

Skarga tanú:

Minden bizonnyal. Amikor az individuuum semmit sem jelent, az egyén már nem elkövető. Nem felel a tetteiért. Azt mondjuk: a társadalom a felelős. Felelős az iskola, a nevelés, a történelem. Már senki sem akar felelni a saját tetteiért. És éppen azért nem, mert úgy érzi, hogy teljesen alá van rendelve annak a történelemnek, annak a társadalomnak.

Egyenesen azt mondjuk tehát: nincs elkövető. A kultúrában pedig azt mondjuk: nincs szerző. Nincs felelősség, így hát mindent szabad. Nem tiszteljük a másik embert, mert a másik embert csak akkor tisztelhetjük, ha saját magunkat is tiszteljük.

Vádló:

Vagyis a tanú vallomása alapján minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a XX. században erőteljes dehumanizálódás ment végbe a felelősségérzet tömeges eltűnése miatt.

Védő:

Tiltakozom!

Skarga tanú:

Nem fogalmaznék ennyire élesen, de ezek a tendenciák jól láthatóak, és harcolni kell ellenük...

Vádló:

Köszönöm a tanú vallomását.

A törvényszék elnöke:

A védelemé a szó.

Védő:

Elnézést, hogy megkérdem, de a tanú egyúttal tanár, professzor is...

Skarga tanú:

Igen, így van.

Védő:

Régóta?

Skarga tanú:

Elég régóta...

Védő:

Azok a fiatalok, az ön tanítványai individuuumok voltak? Vagy szürke massa?

Skarga tanú:

A közmondás szerint „kivétel erősíti a szabályt”.

Védő:

De ezek a kivételek alakítják-e a jövőnket?

Skarga tanú:

Szeretném, ha az én tanítványaim alakítanák a jövőnket, csakhogy nekik éppenséggel nem sok szavuk van a tömegben.

Védő:

A közelmúltban Krakkóban szakadó esőben egymillió ember gyűlt össze, hogy meghallgassa a Szentatyát. Ez vajon tömeg volt, vagy egyes emberek voltak, akik azért jöttek, hogy egyéneként éljenek át valamit?

Skarga tanú:

Nehezet kérdez tőlem, ügyvéd úr. Sosem tudom biztosan, mennyire őszinte az ilyesmi, és hogy ugyanazok az emberek hogyan viselkednének, ha Presley állna előttük. Remélem, hogy ez nem közömbös számukra, hogy sokuk számára talán nem az. De hogy a tömegben mi zajlik?

Védő:

Biztos-e ön abban...

Skarga tanú:

Nem vagyok biztos! Tanú vagyok, de nem tudom megítélni, mi zajlik az emberek lelkében.

Védő:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

A törvényszék elnöke:

Van-e még a vádlónak más tanúja is?

Vádló:

Igen, elnök úr, van. Tanúnak szólítom tisztelendő Michał Heller fizikust.

A Tisztelt Bíróság és az esküdtek bizonyára ismerni szeretnék a tanú illetékességét...

Tiszt. MICHAŁ HELLER professzor:

Római katolikus pap vagyok...

Vádló:

Ez itt ma nem vád tárgya...

Heller tanú:

...tudományos munkát végzek, elméleti fizikával, relatív kozmológiával, filozófiával, tudományfilozófiával foglalkozom.

Vádló:

Vagyis a tanú jártas a XX. század tudományának világában?

Heller tanú:

Remélem, hogy igen.

Vádló:

Gyakran hallani azt az állítást, hogy a tudományosan látszólag nagyon fejlett XX. század egyúttal pusztította is a tudományt. Mi erről a tanú véleménye?

Heller tanú:

Igen, Tisztelt Bíróság, tisztelt esküdtek, engedjék meg, hogy szubjektív vallomással kezdjem: én szeretem a XX. századot, mert az az én századom. Annál nagyobb fájdalommal fogok beszélni arról, amire megkértek.

A tudomány nagyszerű dolog, bár a XX. század nagymértékben deformálta és nemtelen célokra használta fel. Ebben a században sok embert lehetett meggyőzni arról, hogy a tudomány az valami rossz. Pedig a tudomány az valami jó. Ugyanúgy jó, mint az emberiség. Az ember értelmes lény. Az értelem az emberiség lényegéhez tartozik, a tudomány pedig az emberi értelem legnagyobb megnyilvánulása. Éppen ezért erkölcsi értéket is hordoz: a tudomány művelésével, fejlesztésével egyúttal az emberiséget is alakítjuk, fejlesztjük.

A világ kutatása során egyre közelebb kerülünk az igazsághoz. Vagyis a tudománynak komoly megismerő értéke van. Szeretném azonban felhívni a jelenlévők figyelmét arra, hogy a tudomány esztétikai érték is. A tudomány szép. Rengeteg nagyszerű műalkotást hoztunk létre, kétkem azonban, hogy ezek bármelyikének szépségét össze lehetne vetni a tudománnyal. A tudomány egyenesen kifejezhetetlen absztrakció, ugyanakkor kitapintható és ellenállást tanúsító konkrétum is.

Nem állítom, hogy ennek a századnak nincsenek nagy vívmányai. A XIX. századtól egy sereg problémát örököltünk, amelyek kezdetben forradalmasították a tudományok alapjait. Az emberiség óriási lépést tett a valóság megismerése felé. Gondolok itt elsősorban a relativitáselmélet és a kvantummechanika létrejöttére, s ezek további következményeire.

A XX. század minden bizonnyal sokat tanulhatott elődjétől, a XIX. századtól. Van azonban köztük egy alapvető különbség: a XIX. század a tudósok százada volt, a XX. század a tudományos dolgozók évszázada. Manapság a nagy elmék elsüllyednek a szürkeség és közepszerűség tengerében.

Nagy vívmányokkal léptünk tehát a XX. századba, de mi is történt aztán? Azonnal felbukkantak olyan ideológiák, amelyek azt hirdették, hogy a tudomány csupán okos ötletek tárháza, aztán azt, hogy ezeket érzéki tapasztalatok összességére kell redukálni. A konvencionális és a pozitívizmus sok értéket hordozott, de annyi nonszensz keveredett bennük, hogy az emberek butításának hatékony eszközévé váltak. Minden tudósnak, de még adott területen működő tudományos dolgozónak is tökéletesen tisztában kell lennie azzal, hogy a neopozitívizmus alaptézisei nonszenszek gyűjteményét alkotják.

Ezek a rendszerek rátelepedtek századunkra, és emberek tömegeivel hitették el, miközben metafizikát hirdettek, hogy minden metafizika ostobaság. Ez volt a helyzet a világ egyik felében. A másik felében a XX. század egészen másfajta stratégiát: a nyílt hazugság és a terror stratégiáját alkalmazta. Azt hirdették, hogy a tudomány a dialektikus materializmusnak nevezett szlogengyűjteményt támogatja, amelyet erőszakkal vertek az emberek fejébe. Ha valaki másként merészelt gondolkodni, s ezt eléggé könnyelműen még hangoztatta is, gyászos véget ért. Nemrégiben egy szovjet – most orosz – tudós azt mondta nekem, hogy irigyli tőlünk az inkvizíciót, mert az legalább valamiféle ítélőszéket állított fel, a Szovjetunióban ezzel szemben a delikvenst egyenesen falhoz állították.

A Gonosz természeténél fogva irracionális, ellentmond a valóság struktúrájának, ezért előbb vagy utóbb – sajnos, túl gyakran inkább utóbb – szét kell esnie. A hetvenes években megszűnt a nyers pozitívizmus dominanciája. Nem sokkal később összeomlott a kommu-

nista hazugság és terror rendszere is. Úgy tetszett, hogy végre szabad levegőt szívhatunk, hogy a szabadság és a felelős, vagyis kritikus gondolkodás légköre vesz körül bennünket. És mi történt? Beköszöntött egy új, a korábnál agyafúrtabb, ravaszabb gondolkodás. Követelmény a gondolkodás szabadsága? Hát hogyné! Elsősorban a belső kötöttségektől kell megszabadulni. És mi köti gúzsba leginkább az embert? A modern kor tudósai által kigondolt logika. Döntsük hát le a logikát, a belső szabályokat, le a modernséggel, mi most új időköt – posztmodern időköt – hozunk létre. Ez a bacillus már megfogant.

A XX. század olyan kérdéseket örökölt elődeitől, amelyek nagy felfedezésekhez vezetnek. Gyakran eltöprengnek azon, hogy mi vajon mit hagyunk örökül utódainknak? Lehet, hogy csupán csúcstechnológiai keretbe öltöztetett információs pempő lesz ez az örökség?

Vádló:

A XX. század úgy jelenik meg előttünk, mint az a század, amely a tudományt és a technológiát a gyilkolás szolgálatába állította. Mit tudna mondani a tanú azokról a találmányokról, amelyeket tömegpusztító fegyverként közvetlen emberirtásra használtak?

Heller tanú:

Arról, hogy a gyilkolás iparaggá vált, az ipar pedig a technológia eredménye ugyanúgy, ahogyan a technológia a tudomány folyamánya, már más tanúk is beszéltek. Nem szeretném felhígítani tanúságtételük súlyát. Én csupán két dolog kapcsolatára hívnám fel a figyelmet: a gyilkolás technológiájának és a tudománnyal történő álfilozofikus manipulálásnak az összefüggésére. Egyik a másik nélkül elképzelhetetlen, sőt, a tudomány felhasználásával történő manipulálás, mondhatni, feltétele az elsőnek.

Vádló:

Azért, mert ma a tudományban inkább a hatékonyság számít, és nem az igazság? A hatékonyságot pedig meg lehet venni, és nemcsak csúszópénzzel, hanem például költségvetési eszközökkel is...

Heller tanú:

De még a megvásárlásnál is olcsóbb a rábeszélés.

Vádló:

A XX. századnak tehát az a specifikuma, hogy képes volt, részben a tudomány segítségével, olyan technológiát létrehozni, amely a korábbi századokhoz képest sokkal hatékonyabb gyilkolást tett lehetővé...

Védő:

Tiltakozom! Kérem Elnök urat, hogy a tanú mondjon véleményt, ne a vádló hangoztassa saját téziseit.

A törvényszék elnöke:

Helyt adok a tiltakozásnak. Kérem a vád képviselőjét, fogalmazza meg kérdését.

Vádló:

Tehát: van-e kapcsolat egyfelől a tudomány javára fordított politikai és pénzügyi eszközök, másfelől a tudomány bűnös célokra történő felhasználása között?

Heller tanú:

Természetesen létezik ilyen kapcsolat. Egyrészt a tudomány művelése – különösen a jelenlegi, fejlett technológiák alkalmazása mellett – óriási anyagi ráfordításokat igényel. Ez pedig a tudósok megvásárlásával járhat együtt. Felmerül azonban egy másik, korábban

nem létező lehetőség is: a nagy tudományos feladatok, például az atombomba előállítására óriási méretű csoportmunkát feltételeznek. Az a kutatócsoport, amely egy program valamely részével foglalkozik, esetleg nem is sejtí, mit csinálnak a többiek, milyen végső célt is szolgál a kutatás tárgya. Itt aztán azok, akik a hatalom és a pénz fölött rendelkeznek, könnyen manipulálhatják azokat a tudósokat, akik valójában azt sem tudják, mit csinálnak.

A XX. század bizonyos időszakaiban az ideológia és a világhatalmi törekvés volt a manipuláció ösztönzője. Manapság leggyakrabban a haszonszerzés vágya áll a manipulálás mögött.

Vádló:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

A törvényszék elnöke:

A védelemé a tanú.

Védő:

A tanú vallomásai azt sugallják, hogy a XX. században a tudományos központokból, laboratóriumokból csupa rossz dolog zúdult ránk. Volt-e az emberiség történetében olyan korszak, amikor a tudományos eredmények akkora hatást gyakoroltak az emberi szenvedés csökkentésére, az életkor kitolódására, mint most?

Heller tanú:

E tekintetben a XX. század kivételesnek számít, és nagyon örülök, hogy ilyen nézőpontból szemlélve a század javára tanúskodhatom. Szeretném azért megemlíteni, hogy vallomásomban nem vádoltam a tudományt. Ellenkezőleg – védelmembe vettem. A tudomány dicsőítésével kezdtem: azt mondtam, hogy a tudomány jótétemény, az orvostudomány pedig ennek külön is dicsérendő része. Tanúként azonban újra hangsúlyozom, hogy a XX. század a tudományt nemtelen célokra használta fel. Szerencsére a tudomány nem minden aspektusa alkalmas a visszaélésekre. Ámbátor, ha jobban megnéznénk az orvostudomány történetét vagy napjaink génebézését, szép számmal találánk olyan elemeket, amelyek a vádlott ellen szólnának.

Védő:

Ki lesz a tudósok közül a XX. század szimbóluma? Doktor Mengele vagy Einstein?

Heller tanú:

Kétségtől Einstein...

Védő:

A tanú a tudományos vívmányokról beszélt. Létezik-e olyan paradoxon, hogy minél többet tudunk, annál inkább érezzük a Titok jelenlétét? Minél többet tudunk, annál éheesebbek vagyunk az Abszolútra?

Heller tanú:

Ez attól függ, mit értünk „mi” alatt. Ha az ügyvéd úr a szakemberekre gondol, az élire – ahogyan az előző tanú mondta –, akkor az alázat valóban nőtt és a titok érzete – legalábbis megkockáztathatunk ilyen statisztikai állítást – ugyancsak. Ha azonban a tömegekre gondolunk – amelyekről szintén beszélt az előző tanú –, akkor véleményem szerint nem.

Ehelyt vádolnám a XX. századot még manipulációval is. Manapság a média a tudományt sekélyesen, leegyszerűsítve és gyakran karikatúrisztikus módon mutatja be. Tisztán szenzációs eredményekre redukálja. Ez pedig egyáltalán nem járul hozzá az alázat és a titok érzetének növekedéséhez.

Védő:

Ha összehasonlítanánk a XIX. század végét és a XX. század végét...

Heller tanú:

Ez nagyon érdekes összehasonlítás lehetne. Nem tudni, melyik kerülne ki ebből győztesen. A XIX. század második felében mintegy 500 olyan fizikus lehetett, aki alkotó módon művelte a maga tudományágát. Ma ez a szám több tízezerre rúg! Az összehasonlítás ezért mérhetetlenül nehéz.

Védő:

Minimalizálódott-e napjainkban az ész határtalan hatalmába vetett hit?

Heller tanú:

Némelyekben igen, némelyekben nem. A XX. század végén a tudományt gyakran összekeverik a babonával. Engem nagyon idegesít, amikor a könyvesboltban asztronómiai könyveimet asztrológiai fantáziálások mellett látom.

Védő:

Az átlagot kérdezem...

Heller tanú:

Az átlagról a közvélemény-kutató intézetet kell megkérdezni, nekem ugyanis nincsenek ilyen adataim. Az kétségtelen, hogy a mélyen gondolkodó emberekben a tudomány kialakítja az Abszolút iránti éhséget, a felszínesen gondolkodók esetében, akikből sajnos mindig több van, a tudomány helyettesíti az Abszolútumot, annak pótlékává válik.

Védő:

Utolsó kérdés. Az a hatalmas, a XX. század által akkumulált energia, amely elpusztíthatna bennünket, végül felhasználásra került? Megnyomták azt az utolsó gombot?

Heller tanú:

Itt vagyunk, élünk.

Védő:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

Vádló:

Szólítom Ryszard Kapuściński tanút.

A törvényszék elnöke:

Figyelmeztetem tanút a kötelességeire.

Vádló:

A tanú utazó és író. A vádlott bűnös tevékenységét globális nézőpontból figyelni, gyakran felhívja a figyelmet arra a XX. században tapasztalt jelenségre, amelyet a javak igazságtalan elosztásának nevezünk.

RYSZARD KAPUŚCIŃSKI tamí:

Tisztelt Bíróság! Ha bolygónk erő- és feszültségviszonyait kereszt formájában képzeljük el, akkor azt mondhatjuk, hogy a XX. század második felében szinte egészen napjainkig a kereszt vízszintes ága, vagyis a kelet-nyugat viszony dominált. Két nagy koncepció és két egymást legyőzni törekvő tábor versengett egymással. Az egyik oldalon a demokrácia tábora állt, a másik oldalon – nagyon leegyszerűsítve – a diktatúra tábora. A szembenállásnak ez a frontvonal a jó tíz évvel ezelőtt megtört. Kieleződött, felerősödött, jelentőssé vált azonban egy teljesen új szembenállás: észak és dél, szegények és gazdagok ellentéte. Olyan bolygón élünk ugyanis, amelyen két civilizáció létezik egymás mellett: a fejlődés civilizációja és a túlélés civilizációja.

Amikor az emberiség a XX. századba lépett, másfél milliárd ember élt a világon. Száz év alatt ez a szám négyszeresére növekedett, s ma már eléri a hatmilliárdot. Ezek az emberek nagyon egyenlőtlen módon használják a világ javait.

A Föld nagyon igazságtalan hely. És ez az igazságtalanság folyton mélyül. A XX. században tapasztalható paradox fejlődés lényege az, hogy minél jobban fejlődik a világ, annál egyenlőtlenebbül részesülünk a fejlődés vívmányaiból. Maga a fejlődés halmozza az igazságtalanságot. Az emberiség legjobban kereső 20 százaléka és legrosszabbul kereső 20 százaléka között 1960-ban – nagyjából a XX. század közepén – harmincszoros volt a különbség, a század végére ez a különbség nyolcvanháromszorosra nőtt. A fejlett, gazdag országban született ember átlagéletkora és a szegény országban született ember átlagéletkora között 25 év a különbség. Mindenki, aki gazdag országban született, eleve 25 évet kap ajándékba az élettől.

Az egyenlőtlenség minden területen megmutatkozik. A nagy, főleg amerikai konszernnek kezén lévő gyógyszergyárak 1980-tól napjainkig 1230 új gyógyszerrel jelentek meg a világpiacon, ám ezek között csupán 14, trópusi betegségeket megelőző gyógyszer van, pedig trópusi betegségekben az emberiség 3/4 része szenved.

Manapság nem csak a vádló által is emlegetett éhínség jelent gondot. Napjainkban a világban – paradox módon – élelmiszer-túlermelés uralkodik. Annyi élelmiszert termelünk, hogy abból a ma élő emberiség 120 százalékát el lehetne tartani. A gondot ennek a rengeteg élelmiszernek az elosztása jelenti.

A Földön ma egymilliárd ember él úgy, hogy nincs munkája, vagy csak alkalmi munkához jut hozzá. Egymilliárd ember, akik tulajdonképpen nem tudják, mit kezdjenek magukkal. 2007-re a világon 700 millió 15 és 24 év közötti olyan fiatal lesz, akiknek nem lesz semmiféle jövőjük, mert slumokban, élelem és víz nélküli falvakban születtek. Mit lehet kezdeni 700 millió, energiától, életkedvtől duzzadó fiatallal, akiknek számára nincs hely a világban? Erre a kérdésre senki nem tud válaszolni.

Az egyenlőtlenségek már a család szintjén megmutatkoznak: a nőket és a gyerekeket jobban kihasználják, rosszabbul élnek, mint a férfiak. Az egyes országok belső fejlődése is nagyon egyenetlen. Vannak régiók, amelyek kizsákmányolnak más régiókat. Brazília déli része rettenetesen kizsákmányolja az északi részt. Vannak országok, amelyekben belső gyarmatosítás – nemzeti, társadalmi vagy törzsi alapú kizsákmányolás – létezik. Ezek az egyenlőtlenségek aztán szétterjednek, világméretűekké válnak. Ilyen a tőke logikája. A befektetők olyan helyeket keresnek, ahol legrövidebb idő alatt a legnagyobb haszonra tehetnek szert. Ennek következtében a világ összes tőkéjének 82 százaléka az emberiség 20 százalékának kezében koncentrálódik.

A szegényeknek semmi esélyük arra, hogy kikerüljenek ebből a helyzetből. Mi pedig egyre gyakrabban elmenekülünk ez elől a kérdés elől, mert nem tudjuk a megoldást. Nincsenek nemzetközi intézményeink, amelyek szembe tudnának nézni ezzel a kihívással. Olyan helyzet állt elő, amely meghaladja képzeletünket és reagálási lehetőségünket.

Az elektronikus forradalom egyetlen emberi családdá fűzött össze bennünket. A globális média eljuttatja hozzánk a mai világ legalapvetőbb gondját: a gazdagok egyre gazdagabbak, a szegények egyre szegényebbek.

Vádló:

A vád figyelemmel és megértéssel hallgatta a tanú fejtegetését. Szeretnék azonban kiemelni néhány, a tanú által felvetett kérdést. A szóba hozott konfliktusok, méretüket és minőségüket tekintve, vajon kizárólag a XX. századra jellemzőek?

Kapuściński tanú:

Igen, a XX. századra jellemzőek, még hozzá különféle értelemben. Előbb azonban – annak ellenére, hogy a vád tanúja vagyok – szólnom kell a vádlott nagy vívmányáról, a vádlott tevékenysége ugyanis tele van paradoxonokkal. A XX. század legnagyobb eredménye az a tény, hogy a világon megszűnt a gyarmati függés. Ha összehasonlítunk két térképet: a XX. század elejének és a XX. század végének világtérképét, akkor azt tapasztaljuk, hogy az elsőt alig néhány független ország látható, a világ többi része elnyomott, függő helyzetben van. A századvégi világtérképen viszont gyakorlatilag az egész világ szabad. Természetesen vannak az elnyomásnak, a függő viszonyoknak különféle formái, ám jogilag, formálisan az emberiség mint egész, a maga történetében először, a történelem alanyává vált.

Vádló:

És ettől boldogabb lett?

Kapuściński tanú:

Nem mindenki lett boldogabb, de eddig soha nem tapasztalt esély teremtődött rá. Az alapvető hiba és a nagy félreértés abból adódott, hogy eddig a fejlődést a bruttó hazai össztermék, a GDP alapján mérték, vagyis a gazdasági fejlődés száraz adatait vették figyelembe. Napjainkban a világ fejlődésének egészen újfajta mérésére térünk át. Most kezdjük először számításba venni az emberi tényezőt is.

Vádló:

Ez azt jelenti, hogy amíg ezeket az emberi tényezőket nem vették számításba, a XX. század volt felelős a mindenkori helyzetért?

Kapuściński tanú:

Igen, természetesen. Korábban úgy véltük, elég, ha felépítünk nem tudom hány gyárat, utat, épületet, máris bekövetkezik az egész társadalom fejlődése, az emberi élet értékének fejlődése. Kiderült, hogy ez nem így van. Lehet gyárat építeni, a társadalom mégis tovább nyomorog.

Vádló:

Abból, amit a tanú mondott, az következik, hogy ki lehet terjeszteni a vádat, a XX. század ugyanis nemcsak a borzalmas nyomor örökségét hagyja ránk, hanem az elvesztegetett emberi tőkét is. Helyes ez a feltevés?

Kapuściński tanú:

A feltevés helyes abban az értelemben, hogy az emberiség nagy családja visszanyerte függetlenségét, és fejlődni szeretne. Általánosan elterjedt napjainkban „a várakozás for-

radalma” – *revolution of expectations*. A média ezt egyre fokozza, de csak a fogyasztási mintákat közvetíti. A médiával az a tragédiánk, hogy a magasrendű fogyasztás mintáit terjeszti, de nem terjeszti a munka mintáit. A médiában úgy jelenik meg a fogyasztás, hogy semmi köze a munkavégzéshez. Ezért aztán az emberek nem értik, miért jut másoknak a javakból, nekik meg nem...

Vádló:

Ezek olyan mechanizmusok, amelyeket a XX. század alakított ki?

Kapuściński tanú:

A tömegmédiák a XX. században alakultak ki.

Vádló:

Vagyis a XX. század felel azokért a körülményekért, amelyek közt lehetséges az igazságtalanság?

Kapuściński tanú:

Mindez a hibás gondolkodásnak és az érdekek különbözőségének következménye. Az emberiség évezredek át szegény volt. Voltak ugyan kivételek, de az emberiség mint olyan, szegény faj volt. Csak a legutóbbi évszázadok alakítottak ki jelentős létszámú gazdag réteget. Ez a réteg elérte az emberiség létszámának mintegy 20 százalékát, és ott megállt a folyamat.

Vádló:

A XX. századot igazságtalanabb emberiségként fejeztük be?

Kapuściński tanú:

Igazságtalanul megosztott emberiségként – ez ma a legfőbb jellemzőnk.

Vádló:

Köszönöm, nincs több kérdésem. Átengedem a tanút a védelemnek.

Védő:

Volt-e a világ valaha is igazságosabb, mint most?

Kapuściński tanú:

A jelenségek méretében rejlik az alapvető különbség. Az emberiség létszáma a XIX. század elején alig félmilliárdra rúgott. A világ akkor is igazságtalan volt, de más volt a mérték. Ma a hatalmas tömeg döbent meg az embert, az a tény, hogy milliárdnyi embert lehetlenség beoltani a rájuk leselkedő borzalmas betegségek ellen. Nincsenek ilyen technikai eszközeink. Sohasem kerültünk még szembe hasonló méretű jelenségekkel, amelyek nemcsak az igazságos elosztás lehetőségét, de a képzelőerőnk is meghaladják.

Nem tudjuk elképzelni, hogyan élnek az emberek a szegény országokban. Azok másfajta civilizációk, amelyek saját ritmusuk szerint élnek. Nincsenek saját eszközeik ahhoz, hogy átkerüljenek az „alkotás civilizációjába”. Ők a „túlélés civilizációjában” léteznek, amely ugyanolyan monoton, mint évszázadokkal korábban volt. Nemrég Ugandában egy viskóban laktam, amelynek konyhája mindössze három kő volt. Később elgondolkodtam: honnan tudtam eleve, hogy ez a konyha? Nos, egy régészeti kézikönyvből, amelyben ötezer vagy tízezer éves régészeti leleteket láttam. Képzeljünk el egy olyan világot, amely-

ben ötezer vagy tízezer év alatt semmi sem változott! Az, hogy azokat az embereket kiszakítsuk abból az állapotról, hogy kihívást jelent az emberiségnek, mindannyiunknak.

Védő:

Az a tény, hogy tudatosítjuk magunkban ezeket a bajokat, vajon nem a XX. század jótéteményeiből fakad?

Kapuściński tanú:

A XX. század az ellentmondások százada. Klasszikus példája annak a helyzetnek, amelyben a jó előidézi a rosszat, a rossz pedig előidézi a jót. Ez a XX. század egyik legfontosabb tapasztalatának lényege: tudjuk, hogy a jót és a rosszat nem lehet szétválasztani.

Kitaláltunk gyógyszereket olyan betegségekre, amelyek korábban tömegével szedték áldozataikat. Antibiotikumokat, gyermekbénulás, kolera stb. elleni védőoltásokat – ezek a XX. század vívmányai is. Az emberek élnek – élnek, ahogy tudnak, de élnek.

Védő:

Igaz-e, hogy az emberiség nagy családjának tagjai olyan közel kerültek egymáshoz, mint még soha?

Kapuściński tanú:

Igen is, nem is – ez szintén a XX. század egyik tipikus ellentmondása. Az elektronikus forradalom, amely az utóbbi években ment végbe, először is nem terjed ki egész bolygónkra, másodszer pedig az általa előidézett közeledés eléggé felszínes. Miközben összekapcsolódunk e technika segítségével, azt látjuk, hogy nem sok mondanivalónk van egymás számára. Kulturálisan nem kommunikálunk egymással, s ez azért nagy gond, mert ugyanakkor multikulturális világban kényszerülünk élni.

Az első kulturális érintkezésre a gyanakvás jellemző. Amikor idegennel találkozunk, első emberi reflexünk mindig ellenséges. Ha a különféle struktúrák, mondjuk a politikai struktúrák, tartósítják ezt a reflexet nacionalizmus formájában, akkor ebből tartós sztereotípiák alakul ki.

A közelmúltban Indiában jártam, amelynek lakossága meghaladja az egymilliárdot. Utazgattam a nagy kultúrájú országban, és arra gondoltam, hogy itt senki sem hallott Bachról, Mozartól, Dantéről, senki sem ismeri a mi kultúránkat. És mi sem tudunk az ő kultúrájukról. Multikulturális világban élünk úgy, hogy alig tudunk egymásról valamit.

Védő:

Nem csökken ez a távolság?

Kapuściński tanú:

A médiapropaganda alapvető hibája az, hogy „Európa” vagy a „fejlett világ” fogalmát összetéveszti a világgal. Úgy gondoljuk, hogy igaza van a reklámnak, miszerint „Az egész világ Olimp lécen szízik”. Olimp lécen valójában az emberiség kicsiny ezreléke szízik csupán. Ezt mondjuk: az egész világ az internet előtt ül, pedig internet-hozzáférése csupán az emberiség 2 százalékának van. Ez a valóság!

Védő:

Emlékszik-e a tanú arra, hogy bármikor is létezett volna ekkora erőfeszítés a bajba jutottak megsegítését illetően?

Kapuściński tanú:

Ez az erőfeszítés inkább csökken, mintsem növekszik. Manapság csak töredékében léteznek. Amikor a hatvanas években bekövetkezett a gyarmatosítás felszámolása, az ENSZ olyan határozatot hozott, amelynek értelmében a fejlett országok bruttó nemzeti össztermékük egy százalékát fogják a harmadik világ megsegítésére fordítani. Napjainkban, mintegy 40 év elteltével, ez a hozzájárulás a legtöbb áldozatot vállaló országokban is csupán 0,17 százalékot ér el.

Védő:

Tudatában vagyunk tehát annak, hogy aránytalanság van a gazdagság és szegénység, a falánkság és éhezés területén. De vajon az emberiség töredékének hatalmas méretű műszaki, gazdasági fejlődését nem tekinthetjük mégis csak eredménynek? Ha ez nem volna, vajon beszélhetnénk-e ma egyáltalán a szegények esélyeiről?

Kapuściński tanú:

Hiányoznak a földi javak igazságos elosztásához szükséges intézmények, mechanizmusok. Az ENSZ nem tölti be ezt a szerepet. Nagyon sok egyéni áldozatkészséggel találkozunk: vannak „Orvosok Határok Nélkül”, vannak humanitárius és nem kormányzati szervezetek, ám tevékenységük és lehetőségeik a szükségleteknek csak kicsiny szeletét érintik. Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a segítségnyújtásnak két oldala van: rövid távon segít, ugyanakkor azonban oda vezet, hogy az emberek faluról városba költöznek, mert csak oda jutnak el a nemzetközi segélyek. A városok peremvidékén gigantikus méretű menekülttáborok jönnek létre, amelyeknek lakói kizárólag segélyekből élnek. Ők már sosem térnek haza, a falu, amelyet elhagytak, már nem létezik, az összes csatorna-rendszer tönkrement, a háziállatok kipusztultak... Ráadásul a táborok gyakran polgárháborús övezetben jönnek létre. Az itt élők számára a menekült státus válik az egyetlen elérhető életformává. Abban a pillanatban, hogy megszűnik a segélyezés, elpusztulnak. Ami egyébként elég gyakran elő is fordul.

Védő:

Mindezek ellenére a XX. század technikai, gazdasági vívmányai hozzájárulhatnak a szenvedések csökkentéséhez?

Kapuściński tanú:

Ez elkerülhetetlen. A javak elosztásának struktúrája azonban olyan, hogy nagyon nehéz bármit is radikálisan megváltoztatni.

Védő:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

Vádló:

Tanúnak szólítom Andrzej Wajda filmrendezőt.

ANDRZEJ WAJDA tanú:

Remélem, az elnök úr nem követeli meg tőlem – egyszerű filmrendezőtől –, hogy az igazat, csakis az igazat mondjam. Akkor ugyanis nekem és nagy elődeimnek: Swiftnek, Gogolnak és más művészeknek nem sok teendőnk akadna.

Annak ellenére, hogy a vád tanúja vagyok, megpróbálok védelmére kelni a századnak, amelyet átéltem. Függetlenül a XX. század összes, a vád és a tanúk által bemuta-

tott bűnétől és szerencsétlenségétől, be kell vallanom, hogy olyan emberek közt éltem, akik a század tanúiként megfeleltek a század kihívásainak. Ha azt nézem, hogy itt ül Marek Edelman, aki szembeszállt a korunk által rámért összes borzalommal, ha Ryszard Kapuściński ilyen behatóan képes diagnosztizálni a XX. század betegségeit, akkor úgy vélem, hogy a XX. század nem eltékozolt időszak.

Gondolom, régebben is voltak nagy szerencsétlenségek. Fiatal rendezőként nyombélfelkelyt szedtem össze, s erre büszke voltam, mert azt mondták, hogy ez értelmiségi betegség. Később megtudtam, hogy a busmanok is gyakran szenvednek ilyen betegségben, mert állandó stresszben élnek. Én azon izgultam, hogy bejön-e a közönség a filmemre, ők meg attól félnék, hogy nem ugrik-e egy majom a hátukra. Mi a különbség? Ugyanarról a betegségről van szó. Azt hiszem, a XX. század számos szerencsétlensége, drámája, tragédiája már korábban is ismert volt. És ha római rabszolgának születtem volna, akkor talán nagyobb lehetőségeim lettek volna, mint a XX. században?

A XX. század ugyanis, minden szenvedés ellenére, nagy lehetőségeket nyitott meg előttünk. Lehet, hogy tudásom felületes, de még emlékszem arra az állításra, hogy minden akció azonos a reakciójával. Ha a XX. század akciója olyan volt, amilyennek a vádlók és a tanúk mutatták be, akkor a reakció sem lehet akármilyen. Marek Edelman, Barbara Skarga, Ryszard Kapuściński nemcsak megérteni próbálják a világot, szembe is szállnak vele.

Elhangzott itt, hogy a mozik közönsége könnyen meggyőzhető masszát alkot. Ez azért van így, mert a filmhősök kivételes személyiségek, a tömegekben pedig, úgy látszik, őszinte vágy él a kivételesség iránt. Talán nem kell többet követelni olyan időkben, amikor mindent tudunk egymásról. Lehet, hogy, miként az előbb Ryszard Kapuściński mondta, nem sok mondanivalónk van egymás számára, de régebben még ez a kommunikáció, vagyis egymás megértésének még ez az esélye sem létezett.

Úgy gondolom, hogy a mi századunk, az összes bűnével, hazugságával és csalásával együtt, mégiscsak lehetővé tette, hogy sok mindent megértsünk. Ezért az az érzésem, hogy reménykedve léphetünk át a XXI. századba.

Vádló:

Ez nagyon érdekes gondolat, felvetődik azonban a kérdés: az emberiség XX. századi vívmányai vajon nem a század által ránk zúdított tapasztalatok ellenében keletkeztek?

Wajda tanú:

A két dolog összefügg egymással. A szerencsétlenségek, tragédiák óriási erőket szabadítottak fel a művészekben, tudósokban, akik megpróbálták ezekkel szembeszállni.

Vádló:

Ez nagyon szép: művészetbe vetett hit. Csak hogy a művészet kiváló képviselői gyakran álltak a hatalom szolgálatába, s nagyszerű formai vívmányok az emberek jogfosztását segítették elő. Mi erről a tanú véleménye?

Wajda tanú:

Ez igaz. Valóban számos művész állt a rossz oldalra, de próbáljuk őket úgy szemlélni, mint olyan embereket, akik hittek abban, hogy a világ jó irányban fejlődik... A XIX. századból ugyanis azt a meggyőződést hoztuk magunkkal, hogy a technika majd közelebb visz bennünket a szabadsághoz, hogy a kommunikáció megszabadít bennünket az elítéletektől. Én ezt a meggyőződést az iskolából, az egyházból, a családomból hoztam magammal. Hittünk abban, hogy a világ nyitottabb, civilizáltabb lesz. Amikor az előbb

Ryszard Kapuściński-t hallgattam, eltöprengtem: honnan ismerem én ezeket a diagnózisokat? Hol tanultam már én ezt? S rájöttem: a marxizmus-előadásokon. Hittük, hogy van mód a világ meggyógyítására. Ha tehát, legalábbis részben, pesszimista vagyok a következő évszázadot illetően, ez azért van, mert már kipróbáltunk bizonyos dolgokat, és tudjuk, hogy ezek sajnos nem sikerülhettek.

Vádló:

Vagyis a XX. század szomorú század, mert a megvalósított, s ezáltal eltékozolt remények időszeke?

Védő:

Tiltakozom!

A törvénysekek elnöke:

Ez nem kérdés volt, hanem sugalmazás. Kérem, fogalmazza meg másként a kérdését!

Vádló:

Úgy gondolja-e a tanú, hogy a XX. század az elvesztegetett remények évszázada volt?

Wajda tanú:

Nem, ezzel nem érthetek egyet. Nem szeretném, ha ez esetben a vádlónak lenne igaza, mert nagyon sok tudatosan cselekvő ember, s gondolom, főleg ilyenekről beszélünk, tett sokat azért, hogy az emberiség elkerülje a reá leselkedő veszélyeket. Ha ezek mégis ránk szabadultak, akkor valószínűleg volt ebben valamilyen szükségszerűség. Eizenstein, aki Sztálinnak csinált filmeket, és más akkori rendezők nem feltétlenül felelősek a sztálinizmus bűneiért. Gondolom, sokan hittek közülük abban, hogy azokat el lehet kerülni. Manapság mindenki nagyon óvatos. Senki nem akar semmiben sem részt venni, mert megégettük magunkat a kommunizmussal vagy a hitlerizmussal.

Vádló:

A tanú azt mondta, hogy a tudatosan cselekvő emberek engedtek a történelmi szükségszerűségnek. Ezt úgy kell értelmezni, hogy lemondtak a szabadságról? Vagyis létezik egyfajta szakadék a szabadság és a tudatosság között?

Wajda tanú:

Nem. De ők úgy gondolták, hogy a szabadság felismert szükségszerűség.

Vádló:

Lehet-e nagyszerű ügy az, amely tömeggyilkossághoz vezet?

Wajda tanú:

Semmiképpen sem. Nem kell védeni azokat, akik gyilkosságokban vettek részt, de szerintem megértést kell tanúsítanunk sok olyan ember iránt, aki azokban az időkben élt. A totális elítélés sajnos rossz irányba vezet el bennünket.

Vádló:

A tanúnak tehát az a véleménye – kérem, javítson ki, ha nem jól értem –, hogy megértéssel kell közelítenünk az emberekhez mint egyénekhez, elválasztva őket magától a rendszertől. Így van?

Wajda tanú:

Igen, így gondolom.

Vádló:

Ezzel szemben a vád tárgya, vagyis a XX. század közelebb áll ahhoz, amit a rendszernek nevezünk?

Wajda tanú:

Így igaz, ezért csodálom mindazokat, akik abban a nehéz évszázadban megpróbáltak ellenállni a gonosznak, még ha nem utasították is el a részvételt abban, ami reményt – még ha hiú reményt is – keltett bennük.

Vádló:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

Védő:

Nem sok kérdésem van a tanúhoz. Köszönöm nagyszerű tanúvallomását. Csak arról szeretném kérdezni, ami a tanú kiváló művészi tevékenységéhez tartozik. A XX. század száz éve egyúttal a mozi száz éve is. A filmművészet által kidolgozott kifejezési eszközök vajon esélyt teremtenek-e arra, hogy jobban megismerjük egymást és a valóságot?

Wajda tanú:

Bizonyára. Bár Ryszard Kapuściński tanú tudatosította bennem, hogy itt nagyon kis csoportról, mindössze az emberiség 20 százalékáról van szó. Nem tudom azonban, hogy mi, filmkészítők vagyunk-e felelősek azért, mert művészetünk nem jut el a 20 százalékon túl nagyobb tömegekhez is?

Védő:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

A törvényszék elnöke:

Köszönöm a tanúnak a vallomástételt. A vád ezzel összes tanúját bemutatta. Megkérem ügyvéd urat, szólítsa most a védelem tanúit.

Védő:

A védelem tanújának szólítom Marek Edelman orvost.

MAREK EDELMAN tanú:

Az a könyörtelenség, amelyet itt az ügyész tanúsított, mintegy azt hivatott bizonyítani, hogy nemcsak a világ borzalmas, nemcsak a XX. század borzalmas, de a most élőkről sem tudni, meddig bírják még tovább. Ez egyébként ránk is vonatkozik, mert hiszen ez a tárgyalás már három órája tart! Ezért aztán rövid leszek.

Az ügyész és a vád tanúi által bemutatott kép tiszta apokalipszis. Ez a kép szerintem tendenciózus és hamis. Valóban létezett fasizmus, létezett kommunizmus, emberek millióit pusztították el, de ki tette mindezt, hölgyeim és uraim? Az emberek tették! A besúgók, az ávéhások nem az égből pottyantak, nem az Úristen vagy az ördög küldte őket közénk!

Mit jelent az, hogy rendszer? Mit jelent az, hogy társadalmi berendezkedés? Ezeket mind emberek hozták létre! A vádló azt mondja, hogy az adott rendszer pusztítja el

az embert, emlékeztetnék azonban arra, hogy előtte egy másik ember létrehozta azt a rendszert. Ez a vád tévedésének lényege! Nem igaz, hogy az ember ártatlan volt, és az égből pottyant rendszer kapta el az embereket, akik aztán hagyták magukat megölni. Ezt emberek tették! Így válaszolt Blum, amikor valaki azt mondta, hogy a németek csinálták a koncentrációs táborokat. Így érvelt: – Nem, ezt egyik ember tette a másikkal. Ugyanez a helyzet a kommunizmussal is. Nagyon kérem, ne csináljunk az emberből ártatlan csecsemőt, aki legszívesebben a kiságyában hempereg.

És azt se feledjük el, hogy a megvádolt századnak a hitlerizmus, a fasizmus, a kommunizmus és az általa eltúrt iszonyatos emberirtás mellett volt másik arca is. Ki ne emlékezne nekünk közülünk Gandhirra? Vele kezdődött – a XX. században! – az emberi jogok védelme. És tessék, most itt van egy milliárdnyi lakosú demokratikus ország! Indiában már nincs éhínség, pedig a XIX. században ott aratott az éhhalál. És Amerika? Ahol rabszolgaság volt, Ku-Klux-Klan volt, ahol gyilkolták a feketéket? A XX. században Truman a négytű autóbába ültette, odaállított két katonát, hogy védelmezzék, s azóta szép lassan szűnni kezdett a szegregáció!

Hát Dél-Afrika? Jártam ott! És láttam, hogy Kaapstadban – Johannesburgban még nem, de Kaapstadban igen! – a nyílt utcán, az emberek szeme láttára csókolóznak fekete fiúk fehér lányokkal. Ez vajon nem változás? Nem fejlődés? Ez talán a XX. század veresége?

Valaki itt elmarasztalta az orvostudományt. Miért él Indiában annyi ember? Mert a nemzetközi szervezetek eljuttatták oda a himlő elleni oltóanyagot. És mennyivel csökkent Afrikában a leprás megbetegedések száma? Kérem hát önöket: csak semmi apokalipszis!

A háború után megalakul egy szervezet, amelyet mindenki kinevet – az ENSZ-ről van szó. Semmit sem tud tenni, de 1946-ban jóváhagyja az Emberi és Polgári Jogok Chartáját. Éveken át semmi sem megy neki. Lehet öldökölni, az ENSZ úgysem csinál semmit. Folyik hát az öldöklés.

(Itt még egyszer megemlítem, hogy az ember rossz intézmény. Az Úristen elfuserálta, kevés, mindössze hatmilliárd szürke agysejtet adott neki, ezért olyan rossz. Szerencsére a koponyájában van még elég hely, meglehet hát, hogy egy következő mutáció majd jobb lesz.)

Hirtelen azonban megváltozott valami. Milosevics – mint előtte már annyian mások – népiertást követett el az albánok ellen, de jöttek az amerikai és lengyel katonák, és véget ért az öldöklés. A fasizmus csak az erő nyelvén ért, s néha, az emberek védelmében, erőt kell vele szemben alkalmazni. Tudom, most mindjárt elkezdene kiabálni: és miért nem teszik ugyanezt a csecsenek védelmében? De ugyan mit tehetnének? Dobjanak atombombát Oroszországra? Sajnos, még nem mindenkit lehet megvédeni.

A világ nem egyenes vonalban fog emelkedni, mert a történelem cikcakkokban halad. Egy kicsit jobb lesz a helyzet, aztán kicsit rosszabb, mint minden betegségnél. Nem lehet egyszerre meggyógyulni: kicsit föl, kicsit le, végül aztán vagy igen vagy nem.

Azt azonban ne feledjék, hogy a világ helyzete 90 százalékban nem Hitler úron, nem Sztálin úron múlik, hanem minden egyes állampolgáron. Mert még ha nem volt is kenyér Leningrádban, ez még nem ok arra, hogy a Vörös Hadsereg katonái ezerszám menjenek Ukrajnába öldökölni. Az agresszió azonban az ember alapvető tulajdonsága. Ezt ne feledjék! Ez genetikusan kódolt, atavisztikus emberi tulajdonság. És nagyon nehéz kiirtani akár a XIX., akár a XX., akár a XXI. században.

Viszont az, ami Koszovóban, Timoron, Ruandában történt, amikor a franciák a tutsik segítségére siettek, nos, ez a mi jövőnk, még ha nem következik is be azonnal. De ilyen lesz a XXI. század: közösségi, emberi. S ez minden, amit mondani akartam.

Több kérdésre nem óhajtok válaszolni.

A törvényszék elnöke:

Ez esetben a törvényszék eltekint a további kérdésektől. Köszönöm a tanú vallomását.

Védő:

Szólítom a védelem tanúját, Antoni Libera író. Hogyan fogalmazná meg a tanú a vádlott tudati állapotát?

ANTONI LIBERA tanú:

Tisztelt Törvényszék, a vád alá helyezett XX. század tevékenysége az egyén vagy inkább az emberi személyiség szempontjából nézve nem nevezhető pozitívnek, mert a pusztítás dominál benne. Néhány jótéteményének, mint például az orvostudomány fejlődésének vagy az életet megkönnyítő villamosításnak mindig ott a fonákja, s ezek a pozitívumok nem állnak arányban a vádlott számlájára írható negatívumokkal. Az emberiség ellen elkövetett bűntettek, gyilkosságok, erőszakok, az ezekből származó szenvedések és kínok száma és nagyságrendje összehasonlíthatatlanul nagyobb, s mindez annak kimondására készlet, hogy a vádlott: bűnös!

Ám ha azt mondjuk, hogy „bűnös”, s szándékunkban áll a vádlottat elmarasztalni, mivel úgy látjuk, hogy eszméiben, cselekedeteiben és műveiben több a rossz, mint a jó, föl kell tennünk a kérdést: mennyire beszámítható a vádlott? Tudatában volt-e egyáltalán annak, mit tesz, mi történik vele? Szeretném indítványozni, hogy az igenlő választ, ha lehet ilyen választ adni, tekintsük jelentősen enyhítő körülménynek, még ha ez első látásra paradoxonnak tetszik is. Induljunk ki ugyanis abból, hogy általában mit tartunk többre az emberben: a pusztító akaratát, a természetét, az ösztöneit, vágyait, vagy inkább az önismeretét, kultúráját, a bűn és a tabuk mibenlétének tudatát? Ha ez utóbbiakat, akkor feltétlenül közelebb áll hozzánk akár a legnagyobb bűnöző is, aki azonban tudja, hogy vannak törvények és normák, hogy némely dolgok önmagukban rosszak, szemben egy ártalmatlan – legalábbis pillanatnyilag ártalmatlan – személlyel, aki nem ismer semmiféle szabályokat, aki kívül él a jó és a rossz fogalmán.

Miben jut kifejezésre jelen esetben ez a tudatosság? Hol keressük megjelenési formáit? Mi tanúskodik jelenlétéről? A vádlott esetében ez a tartomány a művészet. Különösen a tágabb értelemben vett írásbeli művészet. Az ihletett irodalmi alkotásokban műfaji hovatartozástól függetlenül – legyen szó akár kötött beszédről, akár prózáról vagy párbeszéd-ről – az ember sokféleképpen és különféle szinteken önmagát tükrözi, önarcképet fest. Próbálja megfogalmazni, ki is ő valójában az adott fejlődési szakaszban, igyekszik igaz képet festeni magáról. Így volt ez civilizációnk kezdetétől fogva. Ezt a szerepet töltik be az emberi történelem során keletkezett legnagyobb alkotások. Az ember bevallja bennük azt, hogy milyenek látja magát a földhöz és a csillagokhoz viszonyítva.

A vádlott e tekintetben is hihetetlen bűnököt követett el. Legnagyobb ezek közül a tömegkultúra, a művészet piacostása, a mammonnal kötött szövevény, az olcsó fel-színesség. A megelőző századok közül egyik sem hozott létre annyi fércművet, annyi hazug badarságot és közönséges makogást, és egyik sem tette tönkre olyan mértékig az értékelés kritériumait, a hierarchiát, mint a vádlott. És mégis, ebben a giccstömegben és örömművészetben, a telenyomtatott papírhegyek, papír-Himaláják között néha találunk nemcsak értékes műveket, de olyanokat is, amelyek azokhoz az egykori remekművekhez mérhetőek.

Az, amit én a legfontosabbnak, legértékesebbnek tartok, ami betölti annak a bizonyos lelkiismeretnek vagy őszinte szívnek a szerepét, legalább öt alkotó műveiben jutott kifejezésre. Talán náluk a legteljesebben. Az első és legidősebb közülük egy óriás – Thomas Mann, aki legalább három, a mi szempontunkból nézve meghatározó művet írt. Ezek:

a *Varázshegy*, a *József és testvérei* és a *Doktor Faustus*. A következő nagyság a minden tekintetben – tehetség, személyiség, életvitel tekintetében – másmilyen, betegségtől gyötört Franz Kafka, *A per* és *A kastély* szerzője. A következő alkotó a metafizikus költő, Thomas Stearns Eliot, aki többek között két olyan költeményt írt, mint a híres *Átokföldje* és *Az üresek*. Aztán következik a zseniális, egyszerre látomásos és realista James Joyce, az emlékezés és a stílus vértanúja, az abszolút hallású művész a maga *Ulysses*ével. Végül pedig a legfiatalabb, aki talán az utolsó a titánoknak, vagyis a maximalistáknak abból a nemzetségből, amely az alkotást a sors által kiszabott küldetés teljesítésének tekintette: a csöndes, szerény, a világ zaját kerülő, kizárólag a belső hang sugallatára figyelő Samuel Beckett, aki legalább két szimbolikus jelentőségű darabot írt. Az egyik a *Godot-ra várva*, a másik *A játszma vége*.

Mi köti össze ezt az öt dalnokot? Miért éppen ők? Mi a közös nevezője a felsorolt műveknek? Először is: mindegyik az emberiség nagy mítoszaihoz – a zsidó–keresztény, a görög, a nyugat-európai mítoszokhoz – kapcsolódik, s emellett, de egyúttal e kapcsolódások okán is, elsődleges jelentőségű kérdéseket feszegetnek, olyan egyértelműen alapvető dolgok felé fordulnak, mint az ember őseredete és rendeltetése, mint az emberi történelem értelme, mint a lét lényege, s végül mint a transzcendencia és a megváltás eszméje. Másodszor: mindegyiküknek mintha olyan érzése volna, hogy az út végére ért. Hogy valami kiürült, kimerült, és esztétikai értelemben csak a paródia lehetséges. A paródia, vagyis visszatérés a közönségesség talajára. A legjobb esetben is a kör bezárulásáról van itt szó, ám az újranyitás perspektívája nélkül. Ez az apokaliptikus hangnem közös és hangsúlyos az említett művekben. Végül harmadszor: mind az öt alkotó hozzá közelálló módon interpretálja e helyzet kiváltó okait. A kultúra krízisének, a káosz kitörésének okait az ész emancipációjában, a sacrumtól való lassú, de következetes eltávololásban, a természet iránti rajongásban, a természet titkainak feltárására törekvő, szívós akaratan vélik felfedezni. Ugyanakkor nem mondanak ítéletet arról, hogy ez tévedés volt-e vagy nem, hogy volt-e egyáltalán valamiféle választási lehetőség. Megállapítják, hogy ez történt, s mik ennek a következményei. Műveikben zokogás vagy gúnyos nevetés hallatszik, a szentségtörés a szeretetért rimánkodó hanggal keveredik.

Érdemes itt megemlíteni, hogy a lengyel írók között is vannak olyanok, akiknek gondolatai ugyanezen ideák körül keringtek, akiknek műveit hasonló szándékok jellemzik. Közülük most csak hármat sorolok fel a megfelelő művekkel együtt: Stanisław Ignacy Witkiewicz néhány drámáját, elsősorban pedig a *Kielégítetlenség* és *Az ősz búcsúja* című regényeit, Witold Gombrowiczról a *Naplót*, a modernség szférájának kritikáját, főleg nevezetes, kései *Minél okosabb, annál ostobább* című esszéjét, végül pedig Czesław Miłosz nagyon sok művét, még a háború előtt írt katasztrófikus verseit, a *Metafizikus szünet*, az *Értekezés az erkölcsről*, főleg pedig *Ulro földje* című műveit. Összegezzük a fentieket!

A XX. század legkiválóbb alkotóinak kiemelkedő műveiben az ember lefokozásával kapcsolatos erős meggyőződés a legszembeötlőbb. Azelőtt az ember hősos volt, mint Odüsszeusz vagy József, aztán lovag vagy király, mint Perseus, Roland, Artur, mint Macbeth, Richard és Lear, végül tudós doktor vagy zseniális művész, mint Faust. Most pedig kitaszított és vádlott, mint K., kiüresedett ember a végtelen, meddő földön vagy csavargó, nyomorék, mint Beckett alakjai.

A civilizáció növekszik, az emberi lény zsugorodik. Az emberi kéz alkotásai magasba szöknek és szilárdan állnak, maga az ember fekszik a hanyatlásban. Nem mondhatjuk tehát, hogy a vádlott nem volt tudatában annak, hogy mi történt vele, hogy ki volt, vagy pontosabban: kivé vált. Ellenkezőleg, jól látszik, hogy teljesen tisztában volt saját helyzetével és tetteinek súlyával. Sőt, akár azt is mondhatjuk, hogy tőle magától származott annak az ítékezésnek az ideája, amelyet ma itt lefolytatunk. Ő maga vádolja magát, és ő maga

ítélkezik ma. Ez a tény, miként bevezetőmben említettem, komoly mentőkörülménynek számít. Sokkal rosszabb lenne, ha hiányozna ez az önismeret. Csakhogy mi következik ebből az önismeretből? Az, hogy a vádlottnak, jóllehet tudta, hogy rossz irányban halad, nem volt akarata és ereje megállni? Hogy, röviden szólva, jellemgyengesség volt a bűne? Vagy talán már nem állhatott meg, talán a rosszul választott útról történő visszafordulás meghaladta az erejét? Vagy talán nem is volt befolyása semmire sem? Lehet, hogy egyszerűen örökletesen terhelt volt? Lehet, hogy tettei és tetteinek következményei elkerülhetetlenek voltak mint korábbi, nem tudni milyen messzire, talán a forrásokig visszanyúló eltévelyedés szükségszerű folyamányai? Vagyis lehet, hogy sorsa eleve elrendelt sors volt. Mindezt nem lehet bebizonyítani, de kizárni sem lehet.

Mindössze azt állíthatjuk, hogy a vádlott a lelke mélyén nincs önmagával békében, hogy vérzik a szíve. Nem fogadja el önmagát, de nem tud megváltozni. S mivel evolúciós méretekben nem tud megváltozni, még inkább olyan valakivé válik, aki egyáltalán nem akar lenni, aki egyenesen elborzasztja, mert saját, évszázadokon át identitását jelentő lényének eltékozlását látja benne. Nem irigylésre méltó a vádlott helyzete. Inkább együttérzést érdemel. Mondjuk ki világosan: akármilyen szigorú ítélet születik is ebben a perben, nem változtatja meg a dolgok menetét.

A törvényszék elnöke:

Ügyvéd úr, a tanú az ön rendelkezésére áll.

Védő:

A XX. század történelmének egy nagyon konkrét esetéről szeretném kérdezni a tanút. Nicolae Ceauseșcu, akinek hatalmas elnyomó apparátus állt rendelkezésére, egyszer olyan parancsot adott ki, hogy regisztráljanak minden írógépet és sokszorosítót, ahogyan azt a fegyverekkel teszik. Miért?

Libera tanú:

Gondolom, félt azoktól a hangoktól, amelyeket említettem, vagyis félt az emberi lelkiismeret felől érkező vádaktól, azaz az irodalomtól.

Védő:

Mi volt a XX. századi cenzúra lényege?

Libera tanú:

Nem engedte szóhoz jutni a lelkiismeretet.

Védő:

Köszönöm, egyelőre nincs több kérdésem.

Vádló:

Ha jól érttem, akkor a tanú arról tett tanúbizonyságot, hogy jelen bírósági eljárás jogos.

Libera tanú:

Jogos, ugyanakkor a vádlott mellett szól.

Vádló:

De hiszen az a kép, amelyet a tanú által idézett irodalom fest a vádlotról, nagyon távol esik a korábbi évszázadok irodalma által festett képtől.

Libera tanú:

A különbség lényege az, hogy a mai ember helyzetéről felállított diagnózis rendkívül pesszimista, vészjósló.

Vádló:

A XX. századi ember...

Libera tanú:

...önmaga látja így a helyzetét. Ez azt jelenti, hogy létezik a sors, amely fölött az ember nem uralkodik.

Vádló:

Vagyis a tanú a felelősség egy részét a XX. századról a sorsra, a szükségszerűségekre akarja áthárítani. Pedig ebben a teremben már elhangzott az a vélemény, hogy ezt a sorsot egyik ember főzte ki a másiktól...

Libera tanú:

Igen. Egyetértek ezzel a véleménnyel, mert bizonyos értelemben, ha más szavakkal is, nagyon hasonlóan vélekedem magam is.

Vádló:

Nem feltétlenül. Ha jól értettem, a tanú azt mondta, hogy a XX. század szíve vérzik. Ha viszont ember főzte ki ezt a sorsot a másik embernek, akkor egyik ember a másik szívét sebesíti meg. Egyetért-e a tanú azzal a következtetéssel, hogy ember embert sebesített meg?

Libera tanú:

Igen, de mit jelent az, hogy ember embert...

Vádló:

Hogy az egyik tarkón lőtte a másikat!

Libera tanú:

Értem a kérdést, én arra vagyok kíváncsi, hogyan határozzuk meg a vádlottat. Jelen esetben az emberiséget egy közös egzisztenciának tekintem. Ebben az értelemben ez az egzisztencia önmaga ellen követ el bűnt. Amikor az egyén tarkón lövi a másik egyént, az emberiség önmaga ellen támad.

Vádló:

Vagyis a vádlott öngyilkos század?

Libera tanú:

Bizonyos értelemben igen...

Vádló:

Köszönöm, nincs több kérdésem.

A törvényszék elnöke:

Köszönöm a tanúnak a vallomástételt. A bizonyítási eljárás véget ért. A törvényszék köszönetet mond az összes tanúnak, amiért hozzájárultak a XX. század felelősségének tisztázásához.

Van-e még valakinek bizonyítási javaslata?

Védő:

Igen, tisztelt társadalmi bíróság. A védelem bizonyítékként beterjesztene egy sor nemzetközi érvényű dokumentumot az emberi és állampolgári jogokat védő különféle chartáktól kezdve az ENSZ-nyilatkozatokon, a pápai enciklikákon át a jeruzsálemi falban elhelyezett pápai imáig. Kérem, hogy ezeket a dokumentumokat is vegye tekintetbe a tisztelt Törvényszék.

A törvényszék elnöke:

Kérem a vád képviselőjét, nyilatkozzon a javaslattal kapcsolatban.

Vádló:

Nagyon érdekes javaslatot nyújtott be a védelem, ez a dokumentumgyűjtemény ugyanis a szerzők jó szándékát ugyanúgy bizonyíthatja, mint tanácsalanságukat. Jó szándékú emberek próbáltak bennük választ adni a XX. század szörnyűségeire, vérontásaira. Mivel véleményem szerint ezeknek a dokumentumoknak jelen perben nincs bizonyító erejük, a vád nem foglal állást az ügyben.

A törvényszék elnöke:

A törvényszék helyt ad a javaslatnak. Most pedig megkérem a vád képviselőjét, tegyen indítványt a büntetés kiszabását illetően.

Vádló:

Az eljárás során elvégzett munka nemcsak a tanúktól, a Tisztelt Bíróságtól és az esküdtektől követelt erőfeszítést, hanem a közönségtől is. Négy órai tárgyalás után szeretném röviden összefoglalni az elhangzottakat.

Megállapítást nyert, hogy nem lehet számszerűen meghatározni a vádlott tevékenységének áldozatait. Vannak egyébként képzeletünket meghaladó számadatok. Kérdezem tehát: száz- vagy kétszázmillió-e az áldozatok száma? Hiszen egyetlen ember halála is hihetetlen tragédia. Ezek a képzeletet felülmúló számadatok is bizonyítják, mennyire kiszolgáltatott a XX. századi ember, hiszen felfogni sem képes az általa elkövetett gonoszság mértékét.

Megállapítottuk a szellemi és pszichikai szférában bekövetkezett változásokkal kapcsolatban, hogy az egyén anonimitása a felelősség elpusztításához vezet. A tudomány területén megállapítottuk, hogy a XX. században egyfelől támadás történt a tudományos logika és igazság ellen, vagyis belülről próbálták szétrombolni a tudomány ethoszát, másfelől a tudományos eredményeket a pusztítás, a gyilkolás szolgálatába próbálták állítani. Ez az összefüggés kétséget kizáró módon bizonyítást nyert.

Megállapítottuk továbbá, hogy a világ konfliktusokba süllyedt, s ezek a konfliktusok egész bolygónkat szétfeszítik. Az áldott javakkal megajándékozott emberiség nem képes e javakat igazságosan szétosztani a szükségét szenvedő százmilliók között. Ezt a helyzetet, amelyből nem látjuk a kiutat, a vádlott XX. század hozta létre.

Felvetődött az a kérdés is, hogy vajon a rendszer vagy az egyes ember felelős-e a történekekért. Ez helyes felvetés, ne feledjük azonban, hogy az emberi agresszió manipulálható. Az emberben kétféle hatalmas erő lakozik: az egyik az építést, a másik a pusztítást szolgálja. A XX. században olyan struktúrák jöttek létre, amelyek az agressziót szolgálták.

Tegyük még hozzá, hogy a XX. század művészete meddő tájat hozott létre, amelyet kiüresedett emberek népesítenek be, s ez az egyik legsúlyosabb vád a század ellen. Óriási felelősség terheli tehát önöket, Tisztelt Esküdtek. Túlzás nélkül állíthatom, hogy önök most az emberiség lelkiismeretévé válnak. Az önök döntésétől nagyon sok minden függ majd, talán egész nemzedékek sorsa. Kérem, mondjanak ítéletet a vádlott fölött!

A törvényszék elnöke:

Köszönöm ügyész úr. Most a védelemé a szó. Tessék, ügyvéd úr.

Védő:

Nehéz helyzetbe kerültem. Annyi tanú, annyi bölcs, a XX. századot megtapasztalt ember ül itt a teremben. A mindennapi ember tapasztalatainak szemszögéből szeretnék szólni, amelyeket mindenekelőtt a reménykedés jellemez. Legszívesebben levinném tógámat, és a bírák közé ülnek.

Az önök ítéletének a remény ítéletének kell lennie. Bizakodást kell hordoznia. Az önök ítéletének arról a kétségtelen tényről kell tanúskodnia, hogy a XX. század győzött, bátran viselkedett. Bátran a kegyetlenségekkel, a gonosz szellemekkel folytatott küzdelemben, amelyeket – mondjuk ki világosan – a gyújtogató szabadított ki. Nem kétséges, hogy amikor Joseph Conrad a XX. század hajnalán *A sötétség mélyé*nt írta, zseniálisan megérezte a baljós előjeleket, észrevette a gyújtogatót: a nietzschei felsőbbrendű ember baljós alakját. Mindezt Dosztojevszkij is megírta az *Ördögök*ben. Dosztojevszkij kategorikusan fogalmazott: minden a XX. századon fog múlni. Feleljünk neki: a XX. század legyőzte a XIX. századból előjött kísérteteket!

Wagneri zene hangjai közepette lépett a történelem színpadára a felsőbbrendű ember. És bolygónk lakóinak bátorsága azt eredményezte, hogy – a Ryszard Kapuściński tanú által felsorolt gyarlóságok ellenére – soha az emberiség újkori története nem nyújtott ennyi reményt, ennyi jövőbe mutató irányt.

Követünk el bűnöket, a totalitarizmus néha ajtónkon kopogtat, de az emberiség, történelme során először, rögzítette a jogokat, amelyeknek sora azzal kezdődik, hogy az emberi méltóság minden jog és kötelesség forrása, hogy az ember transzcendens lény, hogy joga van a boldogsághoz, a szabadsághoz. Hogy ez mindig sikerül-e? Természetesen nem, de az irány ki van jelölve.

Michał Heller tanút arról az utolsó gombról kérdeztem, amelyet mégsem nyomtak meg. De a XX. század tudománytörténete még valamire megtanított bennünket. Amikor a hatvanas években iskolába jártam, általános volt az a nézet, s minket is arról győzködtek, hogy az ég üres, hogy rövidesen mindent tudni fogunk, s megteremtjük a földi Paradicsomot. Ma az én gyermekeimnek nincs ezzel semmi gondjuk, mert, hála a tudománynak, amely a XX. században oly messzire jutott, tudjuk, hogy a végső kérdésre sosem fogunk tudni válaszolni. Ez azért nagy eredmény, mert távolságtartásra kényszerít bennünket önmagunkkal szemben. A Föld látványa a Holdról ugyancsak a XX. század vívmánya, egyúttal azonban annak a tömör megfogalmazása is, amit „globalizációnak” nevezünk, ám a szó pozitív értelmében. A Holdról nézve azt látni, hogy a Föld törekeny dióhéj, magányos Noé bárkája. Ez pedig alázatossá tesz bennünket a világ iránt, amelyben létezzünk. Tudomásul vesszük, hogy az élet csak egy pillanat, de csodás ajándék. Erre is a XX. század tanított meg bennünket.

Tisztelt Bíróság! Hogyan hozhatnának önök elmarasztaló ítéletet?! Ez azt jelentené, hogy az áldozatok, a bátor emberek, a hősök nem győztek. Az a nézet, amelyet az ügyész úr képvisel – elnézést, hogy ezt mondom, de „*audiatur et altera pars*”, végül is bírósági tárgyaláson vagyunk –, vajon nem rejt-e magában szentségtörést? Ha nem vesszük

észre a rosszat, nagy hibát követünk el, de ha a jót nem vesszük észre, az szentségtörés! Győzelem, vagyis „capax Dei”, ez az emberiség válasza az Úristennek. Győzelem! Győzelem, vagyis felmentés!

Lehetünk-e tanúk saját ügyünkben? Azt gondolom, hogy nem, de tanúságot kell tennünk az igazság mellett. Azzal a reménnyel, amellyel a XXI. századba lépünk. Észre kell vennünk, hogy a gonosszal vívott gigantikus küzdelemben győzelmet arattunk.

Elhoztam ide egy jelentéktelennek látszó kis könyvet, amelyet tisztelendő József Tischner professzor írt. A címe: *A könyörületesség útjai és kiúttalanságai*. Engedjék meg, hogy felolvassak belőle egy részletet: *A könyörületesség Robespierre-nél határtalan terrorban jut kifejezésre*. Igen, a huszadik századi Robespierre-ek könyörületessége határtalan terrorban fejeződött ki! *Faustyna nővér könyörületessége határtalan megbocsátásban jut kifejezésre*. A vádló gondolkodása véletlenül nem erőteljes ellenérzéseket fejez ki ahelyett, hogy olyannak ítélne meg a XX. századot, amilyen valójában volt? A XX. század drámájának melyik szereplője áll közelebb a könyörületességre vonatkozó – és hozzáteszem: a szerepre vonatkozó – igazsághoz? Melyik szereplő győzött a XX. században? Milyen irányba indította el a vádlott az embert, aki az atavizmus és az Úristen között áll középben? Most! Itt! Krakóban, 2000. április 1-jén? Mert ez a mi időnk és helyünk.

Milyen irányba indítják el az embert önök – bíró és esküdt urak –, és igaz-e, hogy a XX. század győzedelmeskedett? Mert hiszen győzött! Indítványozom a vádlott felmentését.

A törvényszék elnöke:

A vádlónak joga van ellentmondani.

Védő:

Elnézést kérek, Tisztelt Bíróság, szeretnék még egy dokumentumot előterjeszteni. Ez itt a *Tygodnik Powszechny* hetilap egyik példánya mint a védelem utolsó bizonyítéka.

A törvényszék elnöke:

Ezt a bizonyítékot a törvényszék jól ismeri, nem kell előterjeszteni. A vádlóé a szó...

Vádló:

A védelemmel ellentétben nem foglalkoztam kiváló ellenfelem érzelmi állapotával, ezért nehéz engem azzal vádolni, hogy bármiféle ellenérzés vezérelt volna.

Az igazság és csakis az igazság vezérelt. S erre az igazságra az áldozatok nevében szeretnék figyelmeztetni. A megbocsátás ugyanis azokat illeti, akik megbánást mutatnak. Azokat azonban, akik nem tanúsítanak megbánást, akik továbbra is kitartanak tévedésük mellett, azoknak nem jár megbocsátás. A megbocsátás feltétele – nem tudom, hogy ügyvéd úr emlékszik-e még erre – a bűnök megbánása. A javulás erőteljes szándéka és őszinte gyónás.

Ez a per gyónás volt, de félek, hogy nem azoknak a gyónása, akiknek vezekelniük kellene.

Védő:

Röviden válaszolok, Tisztelt Bíróság. Libera tanú vallomására utalok. Idézni szeretnék a kiváló írónőtól, Simone Weil-től, aki ezeket írja – ajánlom a vádló figyelmébe – az igazságról: „Az igazság ott van, ahol a jóság és az intelligencia keresztezi egymást”. De jóságnak léteznie kell! És a jóság győzedelmeskedett a XX. században. Ez az igazság!

Vádló:

A jóság pedig az – és ez is Simone Weiltől vett idézet –, ami felette áll az egyéni érdekeknek. Függetlenül attól, hogy itt most a vád vagy a védelem kerül ki győztesen, azt javaslom, hogy győzzön az igazság.

Védő:

Tisztelt Bíróság, az utolsó szó mindig a védelemé. A vádló kollektíváról, tömegekről beszél. Ez vajon azt jelenti, hogy kollektív felelősséget követel? Ez ellentmondás.

Vádló:

Nem. Én csupán azt követelem, hogy a Tisztelt Bíróság ismerje el a XX. század felelőségét mindazért, amit elkövetett. Köszönöm.

A törvényszék elnöke:

Köszönöm a vád és a védelem közreműködését.

Tisztelt Esküdtek, az eddigi eljárás, a vádlott ellen felhozott vádak alapján nyolc kérdést fogalmazhatunk meg, ezekkel fordulok most önökhöz.

1. Felelős-e a vádlott annak következményeiért, hogy könnyelműen hitt az ész mindenhatóságában?

2. Felelős-e a vádlott, amiért az ember elvesztette szabadságát azáltal, hogy alárendelték őt a tömegnek, hogy meg akarták fosztani egyéni értékeitől, s csupán egy közösség, nemzet vagy osztály egyik tagjává akarták tenni?

3. Felelős-e a vádlott, amiért a demokráciát a többség uralmává, vagyis objektív értékeket semmibe vevő, mechanikus eljárássá degradálták?

4. Felelős-e a vádlott az emberi élet értékének degradálásáért?

5. Felelős-e a vádlott, amiért a világ gazdag északra és szegény délre oszlik?

6. Felelős-e a vádlott a tudomány vívmányainak felelőtlen felhasználásáért?

7. Felelős-e a vádlott, amiért az embert megfosztották attól a képességétől, hogy racionálisan kutassa az élet értelmét?

8. Felelős-e a vádlott a történelmi emlékezet folyamatosságának megszakításáért, a kultúra elpusztításáért, azért, amiért a kultúra helyébe a tömegkultúra lépett?

Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban engedjenek meg egy észrevételt! Amikor ezt a kérdést mérlegelik, kérem, vegyék számításba, hogy életünkben olyan személyek is jelen vannak, mint akik itt tanúskodtak. Ők vajon az emlékezet megszakítását vagy annak fenntartásába vetett reményünket bizonyítják?

A bírák most elvonulnak tanácskozni.

– szünet –

Törvényszéki tisztviselő:

Kérem, foglalják el helyeiket! Az esküdtszék visszatért a terembe.

A törvényszék elnöke:

Az esküdtbírák meghozták-e a döntést?

Az esküdtszék elnöke, prof. JACEK KLINOWSKI:

Igen, Tisztelt Bíróság!

A törvényszék elnöke:

Kérem, hirdessék ki az ítéletet!

Az esküdtszék elnöke:

Itt van előttem az esküdtszéknek benyújtott, nyolc vádat tartalmazó lista. A kérdéseket a tanúk vallomása, a védő és a vádló beszédei alapján nagyon gondosan mérlegeltük, és a következő döntéseket hoztuk.

Az első kérdésre adott válasz:

Bűnös.

A második kérdésre adott válasz:

Bűnös.

A harmadik kérdésre adott válasz:

Ártatlan.

A negyedik kérdésre adott válasz:

Bűnös.

Az ötödik kérdésre adott válasz:

Ártatlan.

A hatodik kérdésre adott válasz:

Ártatlan.

A hetedik kérdésre adott válasz:

Ártatlan.

A nyolcadik kérdésre adott válasz:

Ártatlan.

A törvényszék elnöke:

Köszönöm az esküdtszék közreműködését.

A törvényszék a vádlottat három pontban bűnösnek találta, ezért büntetésül azt szabja ki, hogy vádlott maradjon meg a következő nemzedékek emlékezetében, figyelmeztetésül, intésül és annak tanúbizonyosságául, mit követhet el az ember a másik ember ellen.

A tárgyalást ezennel berekesztem.

Lesz-e fellebbezés?

Az Ítékezés a XX. század fölött első fokon zajlott rögtönítélő eljáráshoz közeli jelleggel. A következő fokozat már bizonyára „nem evilági ítékezés” lesz. Nyugodt vagyok a tekintetben, hogy az az ítélet igazságos, megértő és körültekintő lesz. Az ítéleteket nem szokás kommentálni. Hát még az isteni ítéleteket!

Ha azonban mégis le kellene szállnom a földre, és kommentálnom kellene azt, ami 2000. április 1-jén zajlott Krakó Királyi Városban, azt mondanám, hogy valójában az emberi bátorság, hogy azt ne mondjam: heroizmus győzedelmeskedett. A vádlott bűnösségének akár egyetlen pontban történő megállapítása is a vádlott elmarasztalására jogosít fel, úgy vélem azonban, hogy a törvényszék figyelembe vette és értékelte a XX. század reményt keltő, hősies tetteinek nagyságát.

Hogy mi lesz a további sorsunk? Ez rejtély. Az emberiségnek azonban elővigyázatosnak kell lennie: el kell kergetnünk házunk tájáról Prométheuszt, és részt kell vállalnunk Szisüphosz nehéz munkájában.

Krzysztof Piesiewicz

Fordította: Szenyán Erzsébet

Szöllősi Zoltán

El kell fogadnod

*Késő lesz már a télben,
félelmeimmel, hisz mindig féltem,
hátrad mögött felnőttem –
Légy vendégem az őszben,*

*légy vendégem az őszben,
hiszek benned, mint hajdanán
hittem a dinnyecsőszben –
Félhetsz már te is tőlem,*

*félhetsz már te is tőlem,
mutasd meg magad, – mit tehetsz?
én nem hívtalak, kerestelek –
Ez volt a bűnöm nékem,*

*ez volt a bűnöm nékem,
utamon végül megakadtam,
sorsomban mélyen megragadtam –
Ez mégis üdvösségem,*

*ez mégis üdvösségem,
néked kell most már vallanod,
ki kell az okot mondanod –
Legyen sátán vagy isten,*

*legyen sátán vagy isten,
itt élek én e szent hazában,
lakom nagy, csonka városában –
Bábeli nyelvmagányban,*

*bábeli nyelvmagányban,
néked kell hozzám eljőnnöd,
szívemhez közel leülnöd –
Időznöd melegeben,*

*időznöd melegében,
mit árnyékodban érleltem,
keserű gyümölcsöm eléd teszem
El kell fogadnod bölcsen,*

*el kell fogadnod bölcsen,
várlak téged, mint hajdanán
vártam haza az apám –
Magam is őszülőben,*

*magam is őszülőben,
mozdulni innen nem tudok,
rám akaszkodik minden dolog –
Sárba hanyatló éden,*

*sárba hanyatló éden,
lehet, amit most megfogok,
holnap veled én is pusztulok –
De holnapig muszáj élnem,*

holnapig muszáj élnem.

Rapai Ágnes

A nyelv mögött

Levettem a könyvespolcra^l egyik könyvedet,
a borító okker,
függőlegesen fut a zöld szöveg,
fölötte a neved.
Elolvastam a verseidet.
Ó, a költészet
nekem akkor a legszebb,
ha nem értem!
Milyen lelkesen énekeltem
tizenöt évesen
a gaudeámusz igiturt,
a páternosztert,
meg azt, hogy ádáz erinisz
lelke uralkodik!
„Herr, deine Kirchen
sind geschlossen
in diesem Land.“
És csak a tengert
látom, mely bölcs és kiszámíthatatlan,
és mint a zene
úgy varázsol el.

Ha rossz a csillagok állása

Mártának

ha fölhívlak és azt mondom
hogy egy hét múlva indulunk
te megkérdezed hogy hová én
azt mondom hogy az északi
sarkra most menj el vásárolni
bakancsot meleg holmit meg egy
kétszemélyes sátrat te megkér-

*dezed azt hol lehet kapni én
megadom a címet és hozzáteszem
nehogy megfélekedj a konzervek-
ről a májkrémről húskonzervről
zacskóslevesről felírtad te meg-
kérdesz milyen zacskóslevest
vegyek marhahúslevest tyúkhúslevest
halászlét mondom jól van felírtam
a halászlét ugye te fogod megenni
de mit csinálunk mi az északi sarkon
kérdesz ott majd megmondom válaszo-
lom s te csak annyit mondasz hogy oké*

Kell egy nő

*Kell egy nő. Mert jól mutat.
Mert feltűnő.
Mint egy mulatt
a fehérek között.*

*Mert parfüm,
fűszer és zselé.
Mert nyáron
huzat.*

*Tüzes szűz.
Vasalt fityula.
Mézre szűz.
Habra csók.*

*Fájó lábra
ortopéd cipő.
Egy hófehérke
trójai faló.*

Tavaszi tobzódó

*Eljött a majális
Süllyed a dereglye
Májusfás banális*

*Izgulva remegve
Nem várunk a táncra
Fásli a bokánkon
Mintha rút pióca
Szívná tudományom
Látom én magán is
Ha szólna brekegne
Jönnek animális
Csudák az eszembe
Csahol a szelindek
Prüszkölő cicára
Bicegünk szerinted
Hibáról hibára
Itt van a majális
Mindenünk sajog ma
Véletlen fatális
Széttört a saroglya*

Orosz László

Kikergettetni

Hogyan értsük a Bánk bánnak ezt a szavát?

Amíg nem vált ismertté Katona drámájának az első kidolgozása,¹ Gertrudisnak ezekben az Ottóhoz intézett szavaiban: „Tudd meg, kicsiny lelkű, hogy e’ dolog / ha Melinda érdemét temette volna / el; úgy kikergettetni kész lehetnék / Országaimbol”² – a kikergettetni főnévi igenevet szenvedőnek tartották, s a szöveget így értették: ‘kész lehetnék arra, hogy kikergessenek országaimból’. Az első, 1815-i kidolgozásban azonban a megfelelő helyen ez áll: „Tudd meg te csábító, hogy e’ dolog / ha Ádelájdnak Asszony érdemét / mocskolta volna bé; úgy vélle együtt – / mint Udvarom gyalázatit – Pelengér- / Oszlopra kész volnálak áll’tani.”³ Ennek alapján vetődött fel, hogy a kérdéses főnévi igenév lehet a szenvedővel azonos alakú műveltető is, a szöveg értelme pedig: ‘kész lehetnék arra, hogy kikergettesselek országaimból’.

A Bánk bán kritikai kiadásában Sütő József értekezését és Illyés Gyula átigazítását hoztam fel a műveltetőként, Waldapfel József és Pándi Pál magyarázatát a szenvedőként való értelmezés példájaként, s határozottan ugyan nem foglaltam állást, de érzékeltettem, hogy meggyőzőbbnek tartom az utóbbiak érveit.⁴

Azóta újabb állásfoglalások születtek, illetve kerültek elő a műveltetőként való értelmezés mellett. A kecskeméti Katona József Megyei Könyvtár Helyismereti Gyűjteményében található egyik Bánk bán-kiadásban, Hevesi Sándor 1901-ben megjelent edíciójában a kitűnő Katona-kutató, Hajnóczy Iván föltehetően az 1940-es évek elejéről való ceruzás jegyzetei között ez olvasható: „*kikergettetni*” – ti. téged (Ottót, l. 1815. szöveg).⁵ Beke József Bánk bán-szótárában: „*kikergettetni* [...] »vkit mások által elzavartatni vhonnan«”, s egyetlen előfordulásaként idézi az általam főntebb idézett mondatot az „e’ dolog”-tól kezdve.⁶ A Bánk bán nemrég megjelent angol fordításában: „I / Could have you banished from my realm”.⁷ (Ki kellene téged űznöm a királyságomból.)

Ezek után, úgy gondolom, nem fölösleges visszatérni a kikergettetni értelmezésére.

Műveltetőként való értelmezése ellen az első kifogás az lehet, hogy hiányzik mellőle a tárgy: téged. (Az angol fordításban ott a you.) Ami pedig az első kidolgozásra való hivatkozást illeti, meggondolandó, azonos súlyú büntetés-e a pellengérré állítás és az országból való kiűzés. Az előbbi különben is inkább az elcsábított asszonyt bélyegeznéd meg, mint a csábítót.

Gertrudisnak Ottó csábítási szándékát elítélő mondatait szokták felhozni annak az igazolására, hogy hajlandó lenne kikergettetni az országból. Ha azonban összevetjük az Ottót Melinda ostromának folytatására biztató és azt megbélyegző szavait, a mérleg erősen az előbbiekre oldalra billen dialógusukban.⁸ Ha fölháborodik is az öccse viselkedésén, nem a csábítás szándéka, hanem a sikertelensége annak az oka. Eleve Ottó ellen hangolja Melinda gúnyos megnyilatkozása: „Köszönöm Nagy-asszonyom, / hogy olly’

kegyes valál, 's átláttad azt, / hogy a' Bojóthi Melindának nem illik / Falun magányban lakni; mert Nagy-úrné, / 's alkalmatosságot szerzél nekem / ezzel (Ottóra mutat) sok édes mulatságra is – / oh, mert hiszen Melinda egyjügyű! (szinte illetlenül elsiet)".⁹ Gertrudis így méri fel a helyzetet: „Itt áll im' a Gyűlöltetett [ti. Ottó] 's az a' / szép Győzedelmes [Melinda], kit megkellett volna győzni, / amott megy – útván ezt, engem' is / kerül.”¹⁰ Biztatnia is kell az öccsét, hogy győzze le Melinda büszke visszautasítását, de vissza is kell tartania, nehogy mindketten bajba kerüljenek. Ha Melinda enged a csábítónak, hallgatni fog, de ha folytatódik a sikertelen ostrom, föltárja helyzetét a férjének. „Te engemet meglánczolál” – mondja a királyné.¹¹ Sorsa össze van kötve Ottóéval. Mi más ez, mint fenyegetettségének a megerősítése?

Biberach tanácsa a bocsánatkérésre jó eszközül kínálkozott Melinda megbékítésére, a búcsúpohár megnyugtathatta őt is, a királynét is, hogy Ottó távozik. Az altatóról és a hevítőről egyikük sem tudott.

A haldokló Gertrudis Ottót nevezte gyilkosának.¹² A „kikergettetni” végletessé fokozva „megölettetni”-ként igazolódott.

Jegyzetek

¹ Első kiadása: Irodalomtörténeti Közlemények 1913, 193–314.

² Bánk bán, kritikai kiadás, 1983, 190. (2. I. 514–517.)

³ Uo. 52. (1. I. 510–514.)

⁴ Uo. 455.

⁵ Közlése: Magyar Könyvszemle 2002. 3. sz. 304.

⁶ Beke József: *Bánk bán-szótár*. Kecskemét, 1991. 167.

⁷ József Katona: *The Viceroy*. Translated by Bernard Adams and Kálmán Ruttkay. Akadémiai Kiadó, 2003. 54.

⁸ Bánk bán, kritikai kiadás 187–191. (2. I. 462–531.)

⁹ Uo. 187. (2. I. 453–459.)

¹⁰ Uo. 189. (2. I. 481–484.)

¹¹ Uo. 190. (2. I. 523.)

¹² Uo. 274. (2. IV. 605.)

Kerényi Ferenc

Drámairodalmunk kérdései a Pesti Magyar Színházban

Orosz László 80. születésnapjára

[Orosz Lászlót készülök köszönteni. Nem egyszerű feladás, ahogyan kedvenc időszakában, a reformkorban mondták. Az irodalomtörténészt, a tudóst ünnepeljük, a máig legjobb magyar kritikai kiadás elkészítójét? Aki nemzedékekhez hozta és hozza közel a kecskeméti ügyész, Katona József és a niklai nappal-földesúr, éjjel-költő, Berzsenyi Dániel meg a többiek alakját? Közismert szerénysége elhárítaná a szakmai dicséretet. A Tanár Urat köszöntjük első helyen, akiről az a szólásmondás járja Kecskeméten, hogy a város lakossága két részre osztható, tudniillik azokra, akiket tanított és akiket nem, ám az utóbbi hányad törpe kisebbséget alkot? Ezt mindenki tudja, és elég Vele végigsétálni Kecskemét utcáin. A csendes, de megtörhetetlen embert állítsuk példának, akit nagy fenyegetések, a körülvevő kor kisebb-nagyobb megalkuvásai, újabban pedig a feudalizmusba oltott úrgazdag csillogások sohasem tudtak befolyásolni? Ezt kinek-kinek magának kell eldöntenie. Marad a tanulmányírás: „természetesen” a szeretett XIX. századból véve tárgyát, és – persze – legyen benne új Katona József-adalék is.]

1837. augusztus 22-én megnyílt a Pesti Magyar Színház, nemzedékek testet öltött vágya-álma, a reformkor nagy, intézményi jelképeinek is egyik legfontosabbja. „More patrio”, magyar módra készült, vitákkal, csatározásokkal, sértődésekkel – de közadakozásból és a saját színháztervét bukni látó Széchenyi István is jegyzett részvényt, bérelt páholyt és továbbította egykori tisztársai adományát a Kerepesi úti építkezés javára. A gróf legfőbb patrónusa, József nádor nem ment el a megnyitó előadásra; igaz, távolléte a Habsburg-imádó, napjainkra is vonatkoztatható utókornak tűnt fel inkább, mintsem a kortársaknak. „Majd ha elkészül a méltó kocsifelhajtó, meghívjuk” – mondták Pest-Pilis-Solt vármegyei táblabírái, és somolyogtak hozzá egyet a bajszuk alatt.

„A jó hazai szokás szerint” azt is jelentette, hogy több figyelem fordult a megajánlásokra, mint a behajtásra; látványosabb volt a falak emelése, mint a színház szellemi felépítése. Ez utóbbira elsősorban a romantikus triász ügyelt: Bajza József 1836-ban, az általa szerkesztett *Kritikai Lapok* VII. kötetében *Dramaturgiai és logikai leckék, magyar színbírálok számára* című nagy vitacikkében – mint afféle magyar Lessing – vázolta a színházról írók feladatait egy olyan időszakban, amikor a kritikusnak egyszerre kellett nevelnie a színházat, a drámaírót és a közönséget; Vörösmarty Mihály pedig a színháznyitás előtti hetekben-hónapokban közölte az *Athenaeumban*, a triász folyóiratában az *Elméleti töredékeket*, a magyar romantikus dramaturgia alapvetését. Az operakritikák írására készülő Toldy Ferencsel teljes triász és liberális elvbarátaik a templom–iskola–színház intézményhármasságban látták a nemzeti kultúra biztosítékát, elterjesztésének legjobb lehetőségeit. A koncepció kényes pontja a gyakorlatban az eredeti magyar dráma kérdése lett – azaz: a klasszikusok műsoron tartása és a kortárs világszínház válogató mintakövetése mellett sikerül-e a Pest vármegyei színházának egyszersmind a magyar dráma műhelyévé

válnia? Vizsgálódásainkat arra a periódusra szűkítjük, amikor – 1837. augusztus 22. és 1840. augusztus 8. között – a Pesti Magyar Színház jogi értelemben is a vezérvármegye fennhatósága alatt állott. (A körülhatárolásra azért van szükség, mert a játékszint nemzetív emelő XLIV/1840. tc. végrehajtása, a színház tényleges átadása országos kezelésbe egészen 1843-ig elhúzódott.) Új forrásaink pedig elsősorban Pest-Pilis-Solt vármegye levéltárából származnak, ahol a színházat igazgató megyei választmány iratai részben fennmaradtak. (Mai jelzetük: PML, IV. 7-ab.)

Az eredeti magyar dráma lehetőségei ellentmondásos képet mutattak. Mert egyfelől igaz volt, hogy az új színházban a romantikus triász tagjai fontos szerepet kaptak (Vörösmarty Mihály a nyitó egyfelvonásosban, az *Árpád ébredésében* megírhatta érdekegyesítő kulturális programjuk költői változatát; Bajza József pedig 1837/38-ban a színház első igazgatója lett), másfelől azonban komoly problémák sorjázta. Az igazgató fölöttébb korlátozott jogkört kapott az igazgatóválasztmánytól, amelynek megyei urai még az építkezés hátralékos költségeivel birkóztak, a működtetés során pedig legalábbis pénzügyi egyensúlyt szerettek volna, ami a vegyes lakosságú Pest-Budán, a kettős város egyetlen magyar játéknyelvű színházában nem sikerülhetett a szórakoztató zenés műsor részarányának megnövelése nélkül. A drámabírálat is a választmány hatáskörében maradt, az írókat pedig a rendezetlen szerzői jogviszonyok készítették más műfajok felé.

Az utóbbin saját hatáskörben lehetett segíteni addig is, amíg megszületik a művészi alkotások tulajdonjogának törvényi szabályozása. (Noha – sokban a romantikus triásznak köszönhetően – már az 1943/44. évi országgyűlés előtt ott feküdt egy, európai összevetésben is korszerű javaslat, a szerzői jogi törvényre 1884-ig [!] kellett várni.) Az igazgatóválasztmány 1837. december 20-án tárgyalta Vörösmarty beadványát a „drámajutalomról”. December 28-án pedig, Bajza igazgatói aláírásával, már meg is jelent a sajtóközlemény az életbe léptetett „ötödös” rendszerről. A hét pontba foglalt honoráriumszabályozás szerint a szerző az első előadás 1/5, a második és a harmadik előadás szintén tiszta (napi költségek levonása utáni) bevételének 2/5–2/5 hányadát kapta, azaz háromszori színrevitel után egy teljes bevételt. (Az első 1/5 bukás esetén is járt a szerzőnek.) Az új operazene komponistája és a zenés bohózatok írója hasonló díjazásban részesült, míg az operalibrettista és a bohózat zeneszerzője eseti megegyezés alapján kapott részt. A klasszikusok fordítói – azonos szisztémában – a drámaírói jövedelem felét kapták. Eseti elbírálás alá esett, hogy a bemutató bérletes vagy bérletszünetes esetén történjen-e. Az igazgatóság köteles volt a három előadást egy év leforgása alatt kitűzni. A szerző műve kinyomtatását, újbóli eladását csak ezután tehetette meg; a szöveg viszont, amint az Szigligeti *Aba* című drámájának harmadik előadásáról készült, 1839. május 8-i kifizetési bizonylatán olvasható: „...ezennel a’ dráma a’ részvény társaság tulajdonává lett.” (Így bővült a színészekről megvásárolt kötetek alapján Pest vármegye, majd a Nemzeti Színház könyvtára.) A vidéki szintársulatokkal azonban a választmány tulajdonosi minőségben léphetett fel, amint azt az 1839. január 23. és 26. közötti ülés jegyzőkönyve elvként rögzítette: „Az országban létező magyar Színész Társaságok igazgatóságai értesíteni rendeltettek: hogy a’ Pesti magyar Színház fenntartására össze állt részvény társaságtól megbízott választmányi igazgatóság, minden színi darabokat, mik kívántatni fognak, csupán a’ leíratási költségek’ megtérítése mellett, kész kiadni.”

A XLIV/1840. tc. megjelenése után, 1840. november 25-én hat író (Eördögh István, Gaal József, Szigligeti Ede, Beöthy Zsigmond, Kuthy Lajos és Garay János) beadvánnyal fordult immár az országgyűlés színházi kiküldöttségéhez, jobb feltételeket sürgetve, európai példákra hivatkozva. Az 1–3. előadás esetében 1/3–1/3 bevételt kértek, utána pedig „percent”, azaz százalék járna az íróknak, „mikép az külföldi jól rendezett színházaknál divatban van”. Kérték a nyomtatás azonnali lehetőségét, hiszen a vándortársulatok nem

tudnak jogdíjat fizetni. Végül kezdeményezték egy vegyes, írókból (de nem drámaírókból) és színészekből álló drámabíró bizottság felállítását. Az ötödös rendszer azonban csak 1843-ban, Bartay Endre bérlőigazgató alatt változott meg százalékos szisztémára. Az utóbbi témában viszont az írók nyitott kapukat döngettek: 1840. augusztus 9-én megalakult az akadémikusokból és színészekből álló drámabíró bizottság.

A Pesti Magyar Színház lett az egyetlen intézmény, ahol az író tudta, mire számíton. Szigligeti Ede 1840. május 31-i ősbemutatójának, a *Micbán családjának* elszámolása például így festett:

„Jövedelem a’ napi czédula szerint	1000 [váltó] ft
Casino-páholy	25
tudós [.] társaság[i páholy]	10
	<hr/>
	1035

Költség a’ napi czéd[ula szerint]	6 ft 20 kr[a]jcár.]
Világítás	40
	<hr/>
	46 ft 20 kr.
	988 ft 40 kr.

Mellynek egy ötöde azaz 197 ft 44 kr. [ajcár]. váltóban a’ Szerző Szigligeti úr’ részére írói jutalom fejében assignálódik. Költ Pest június 11. 1840.

Felvettem	Nyáry
Szigligeti	m[anu] p[ro]pria[.]”

(Akkoriban egy váltóforint 60 krajcárból tevődött össze; „czédulá”-n pedig a napi pénztárbizonylatot értették.)

Ami a megegyezései tételeket illeti, a választmányi jegyzőkönyvekből és iratokból megállapítható, hogy a romantikus nagyoperák szöveggönyveinek fordításáért általában 150 váltóforint járt. Ennyit kapott a szorgalmas Jakab István Halévy *A zsidónő*, Mercadante *Eskü*, Bellini *Beatrice di Tenda* című operájának átültetéséért; Deáky F. Sámuel Donizetti *Szerelmi bájtal* című vígoperájának librettójáért valamivel többet: 162 váltóforint 30 krajcárt. Az 1839. április 29-én bemutatott első magyar vígopera, a *Csel* partitúráját Bartay Endre zeneszerző ajándékba adta – igaz, mindössze két előadást ért meg. Jakab István a szöveggönyvért 200 váltóforintot kapott. Zenés bohózatok, paródiák fordításáért 25 és 100 váltóforint közötti összegek szerepeltek; Munkácsy János az általa írt eredeti, *Tündér Ilona* című zenés tündérbohózatért (négy előadásával bukásnak számított) 1838-ban 30 váltóforintot kapott egy összegben.

Mivel a vármegyei működtetés esztendeiben az igazgatóválasztmány fenntartotta magának a repertoárépítés jogát, ezzel magára vállalta a drámabírálat minden nyűgét is. Az első évben a választmány erre alkalmas, művelt tagjai, Fáy András, Rosty Albert operafelügyelő és Bajza József igazgató bíráltak. A szerzők szerint persze túlságosan lassan, amint azt a *Természet* című folyóirat 1838. évi 26. számában nyilvánosan is felpanaszolták. A választmány azonban megvédte a hármast, sőt, az 1838 júniusában lemondott igazgató, Bajza József további alkalmi drámabírói foglalkoztatását is kérlette. Ennek ellenére a helyzet ekkortól romlott: Bajza távozásával a két másik véleményező sem folytatta a munkát, így (1838. június 29-től) a választmányi tagok egymás között osztották el, két személynek kiadva az olvasandó drámákat. Nyáry Pál vármegyei főjegyző, Balla Endre választmányi jegyző, vagy akár az 1838 augusztusa és 1839 januárja közötti másodelnök, gr. Ráday Gedeon tájékozottak lehettek közigazgatási és jogi kérdésekben, ám a drámabírálat nem tartozott erős oldalaihoz. (Közülük Nyáry és Ráday rövid ideig

igazgatott is.) A bírálát zsinórmértéke a „színi hatás” lett, azaz a várható közönségsiker és bevétel. Normális ügymenet esetén a választmányi olvasás és az eredmény jegyzőkönyvezése általában egy-másfél hónapot vett igénybe. Voltak persze szélsőséges esetek is. Beöthy Zsigmond ajándékba adott *Jurista és kisleány* című egyfelvonásos vígjátékát – ezt tekinthetjük minimumnak – egy hét alatt elfogadták (1838. november 14–22.), sőt, 1839. január 24-én már be is mutatták. Ugyanennek a szerzőnek viszont csaknem három hónapot kellett várnia (1838. július 18. – október 10.), hogy *Ludas Matyi* című bohózatát és *Csáb* című szomorújátékát – „kevés színi hatást eszközölhetnek” – elutasítsák.

A drámák választmányi elfogadása után kerülhetett sor a szöveg cenzúráztatására, ami általában újabb egy-másfél hónapot jelentett. A választmány 1838. november 12-én fel is hatalmazta Rádayt, tárgyaljon gr. Pongrácz János könyvvizsgálóval, hogy havi egy darabnál többet cenzúrázzon, amit az meg is ígért. Itt is voltak cifra esetek. Nem tudjuk, Kuthy Lajos mikor nyújtotta be *Fehér és fekete* című, a négerkérdést tárgyaló és a 17. század végi Magyarországon játszott drámáját. A választmány 1838. október 10-én elfogadta, mivel „az teljes színi hatást ígervén, magát fenntartó darabnak látszik”. Pongrácz gróf helytartótanácsos, a szöveg cenzora november 14-én visszaküldte átdolgozásra; a javított változattól újabb részleteket törölt, majd 1839. január 4-én engedélyezte az immár Franciaországba áthelyezett darabot. (Ősbemutatója 1839. február 19-én volt; három előadást ért meg.)

Az 1837. augusztus 22. és 1840. augusztus 8. között (e napon jelent meg a színlap fejlődésében először a „Nemzeti Színház” megnevezés, Erkel Ferenc első operájának, a *Báthori Mária*nak ősbemutatóján) – Bartay említett vígoperáját is számolva – 31 ősbemutatót tartottak. Folytatódott tehát az új színház körül az a jótékony pezsgés, amely már a várszínházi évek alatt elkezdődött, és amely 1835. november 29-én, a Pesti Drámaírói Egyesület megalakulásával folytatódott. Hat alapító tagjuk közül Szigligeti Edének nyolc bemutatója volt (*Vazul, Gyászvitézek, Pókaiak, Aba, Rontó Pál, Romilda, Cillei Fridrik, Micbán családja*); de volt premierje Kunoss Endrének is (*Istenítélet*, 1839. ápr. 8.); bemutatóra várt Garay János elfogadott *Báthory Erzsébet* című darabja is (1840. augusztus 9-én került színre); Vajda Péter pedig mint fordító volt jelen a másoron (Shakespeare *Lear király*ának és Dumas *Caligulájának* átültetőjeként). Az idősebb, beérkezettnek számító írók közül két ősbemutatót jegyzett Vörösmarty Mihály (*Árpád ébredése, Marót bán*), egyet Fáy András és Nagy Ignác (*Közös ház, illetve Egyesüljünk!*), „másfelet” Jósika Miklós (*Adorjánok és Jenők, Ecsedi tündér* – az utóbbit társszerzőként). Bár Szigligeti feljövőben van a tárgyalt időszakban, e periódus sikerszerzője mégis Gaal József, akinek új darabjai közül a *Szerelem és champagnei* című vígjáték mindössze négy előadást ért meg, teljességgel megbukott az egyszer játszott *Szvatopluk* című történelmi dráma és a *Tatárjárás* című bohózat, a Jósikával írt *Ecsedi tündér* se dicsekedhetett kétszeri színre kerülésével – ám a *Peleskei nótárius* című tündérbohózata (Thern Károly zenéjével) a tárgyidőszakban 18 előadást ért meg (az ősbemutató 1838. október 8-án volt). A komponista 250 váltóforint honoráriumot kapott a muzsikáért, és ezt a darabot érte a megtiszteltetés, hogy Török Gábor, Arad vármegye másodispánja elkérte, amire – íme, ismét a szerzői jogdíj-törvény hiánya! – a választmány azt határozta, hogy „...oda adatik, de úgy hogy egy évig semmi féle társaságnak sem adassék át, a’ leiratási költségek pedig Török Gáboréi lesznek.” (Az 1838. december 8-i ülés jegyzőkönyvéből.)

A bírálók természetesen nagyszámú szöveget el is utasítottak. Jó néhánynak szerzőjét sem ismerjük. A fiatal Beöthy Zsigmond nem adta fel: *Még egy Ludas Matyi* címmel írt bohózatot, de ezt is elhárították (a téma Balog István dramatizálásában sikerrel jelen volt a színpadon), akár *Kóbor Istók* című négyfelvonásos bohózatát. Éliás István ügyvéd találékonyága is kárbaveszett: 1838 szeptemberében egyszerre fizetett be 12 forint 30 krajcárt a színház építési hátralékának törlesztésére – és nyújtott be *Czecília, vagy a tatárok Vác alatt* címen egy vitézi szomorújátékot, de mivel „az kevés színi hatást ígervén,

nem reménylhető, hogy a' jobb darabok közt fönt tarthassa magát", visszaküldetett a szerzőnek. Van adat opera elutasítására is, ami azért érdemel figyelmet, mert a vármegyei igazgatóválasztmány minden eszközzel igyekezett bővíteni az operaműsort, hogy arisztokrata és német nyelvű közönségének kedvezzen. (Ez az „operaháború” vezetett Bajza igazgatói lemondásához.) Ludwig Schindelmeisser, a pesti Német Színház másodkarmestere hiába ajánlotta fel, hogy operát írna Charlotte Birchpfeiffer lejátszott, Vörösmarty által megsemmisítő kritikával illetett vitézi játékból, a *Szapáry Péter*ből – a választmány nyugodtan írhatta, hogy: „A' bent foglalt tárgy semmi jövedelmet nem ígérve, az ajánlat el nem fogadtatott...”, hiszen az ellendarab, Vörösmarty *Marót bánja* már hónapok óta műsoron volt. Ám csak három előadása volt négy hónap alatt: a török téma valóban kimerült. (A komponista anyaszínházának írta meg az operát; a németek öt év alatt tízszer játszották.)

Minden hátráltató tényező dacára (szerzői jogi törvény hiánya, szakszerűtlennek tűnő bírálat, a zenés műsor favorizálása), azt kell látnunk, hogy néhány területen sikerült előre lépni. Nem találtuk nyomát, hogy valóban értékes szöveget a bírálók elutasítottak volna; megteremtődött annak mennyiségi lehetősége, hogy a szerzők – színpadi rutinra szert tévén – sikeres és értékes műveket is alkossanak. Erre a legtöbb esélye a színház tagjának, Szigligeti Edének volt, aki már ekkor kitűnő színpadi érzékkel (és nagy emberismerettel) rendelkezett. 1839. január 26-án visszavonta előző este megbukott *Rontó Pál* című bohózatát átdolgozásra, kérve a zeneszerző, Thern Károly kifizetését, saját honorálását pedig az új változat sikerétől tette függővé, azaz az első előadásért mindenképpen járó 1/5 jövedelmet sem vette föl. Kétségtől tekintélyes összegtől esett el (a bukott előadás is többet hozott, mint a *Peleskei nótárius* bemutatója), de itt már a hivatásos drámaíró öntudata (és hosszabb távú érdeke) szólalt meg. Másfél hónappal később viszont hasonló határozottsággal kérte az önhibáján kívül elmaradt harmadik előadás 2/5 jövedelmének kifizetését, közben ugyanis megkezdte a darab kinyomtatását. (Az első esetben: az átdolgozás nem készült el; a másodikban a választmány május 1-re tűzte ki a harmadik előadást és tudomásul vette a párhuzamos kinyomtatást.)

A másik előremutató jelenség: a színészi jutalomjátékok és az eredeti bemutatók egyre szervezesebb kapcsolata. A vezető művészek jutalomjátékát szerződésük rögzítette; az este nettó bevételének fele őket illette. Azt már Bajza igazgatása alatt (az 1838. február 18-i igazgatóválasztmányi ülésen) tisztázták, hogy színész nem kérhet operát vagy énekesjátékot jutalomjátékokra, és csak máshol már játszott darabot választhatott magának. (Szentpétery Zsigmond ugyanis – a nagyobb bevétel reményében – Auber *Fra Diavolo* című vígoperáját, Laborfalvi Róza pedig a *Béla futása* című Ruzitska-énekesjátékot kérte.) A színészek figyelme ezért az eredeti bemutatók felé fordult; helyzetüket javította, hogy – Szigligeti Ede ismételt kérvényezése nyomán – a szerzői 1/5 jövedelmet nem az ő 50%-ukból, hanem az igazgatóságot illető bevételből fizették ki. Így nem alakult ki érdekellentét a drámaírók és a színészek között. Bartháné a *Peleskei nótárius* ősbemutatóját segítette; férje, Bartha János Szigligeti darabjaira, a *Gyászvitéz*ekre és a *Rontó Pál*ra vállalkozott; Megyeri Károly Gaal József *Tatár futása* mellett döntött; Lendvayné jutalomjátéka az *Ecsedi tündér* lett. A társulat intrikusa, Fánscy Lajos a *Szvatopluk*ban lépett fel; Szerdahelyi József, a közkedvelt énekes színész a *Halley üstököse* című Hazucha-bohózatnak nemcsak jutalmazottja, de zeneszerzője is volt. Szentpétery Zsigmond 1839. április 16-án a megbukott *Visegrádi kincs keresők* (Hazucha Ferenc bohózata, Rózsavölgyi Márk zenéjével) egyetlen előadásának jutalmazottja volt; ennek ellenére ősszel, szeptember 23-án azt kérte, hogy októberi jutalomjátékára – új, elfogadott darab nem lévén – újra eredeti művet, Balog István *Ludas Matyiját* választhassa, a bohózat harmadik előadását, mivel „ez hitelét már kivívtá”.

A harmadik mozzanat a kapitalista üzemszerűség felé haladó színház világában: noha, mint említettük, a drámaírók és -fordítók kevesellték javadalmazásukat, a szabályozott honorálás következtében a szorgalmas tollforgatók anyagilag sem jártak rosszul. 1838. május 4. és 1839. március 16. között Jakab István csak operák és zenés bohózatok fordításából 595 váltóforintot keresett. Szigligeti az *Aba* második előadásáért 48 forint 26 4/5 krajcárt kapott, a harmadikért 27 forint 2/4 krajcárt. (Az első előadásnak csak bruttó bevételét ismerjük, de 70 forint körüli 1/5-ös jövedelmet feltételezhetünk.) Miközben az 1839/1840. évadban havi fizetése 75 váltóforint volt a színházban.

A még játszott, de már elhunyt írók közül Dugonics András (*Bátori Mária*, 1838), Bárány Boldizsár (*Sajdár és Rurik*, 1837) került színpadra – Kisfaludy Károly és Katona József mellett. Őutánuk semmi „drámajutalmat” nem kellett fizetni. A helyzet fonák voltát az állandó pénzzavarral küzdő, emiatt folyamatosan takarékoskodni kényszerülő vármegyei igazgatás nem ismerte föl, ám az 1840-es években történtek lépések legalább gesztusok gyakorlására. 1844 februárjától (Kisfaludy Károly február 5-én született) a Nemzeti Színház minden évben a születésnapja táján egy előadást az ő emlékének szentelt, és bevételét az emléket ápoló Kisfaludy Társaságnak utalta át; a *Bánk bán* igazi diadala idején pedig az 1845. november 29-i, harmadik előadás jövedelmét a Katona családnak továbbították Kecskemétre.

Vizsgált időszakunkba esett a *Bánk bán* 1839. március 23-i előadása, bemutatója az új színházban; jelenlegi ismereteink szerint ez a dráma nyolcadik előadása (Kassa, Kolozsvár, Budán háromszor, Debrecen, Miskolc után). 1976-ban, egy tanulmány keretében közöltük ugyan a nézők helyfajta szerinti megoszlásának adatsorát, ám az előadás teljes bevételének formanyomtatványa és kéziratos költség számlája egészében most kerül először a nyilvánosság elé. (*A formanyomtatvány állandó rovatait kurzíválással jelöltük.*)

„A 'pesti magyar színház” 506 Szám.

J ö v e d e l m e

1839 Martius 23-dikán adatott Bánk-bán című játékból.

	Kézbe adatott	mennyiség	egyesen		összesen	
			váltó pénzben			
			<i>f</i>	<i>xr</i>	<i>f</i>	<i>xr</i>
Földszint	315	1	—	—	315	—
Második emelet	59	—	40	—	39	20
Karzat	312	—	15	—	78	—
Katonai	—	—	—	—	—	—
Zártszék földszint	48	—	30	—	24	—
Zártszék első emeletben	—	2	30	—	—	—
Zártszék második emeletben	4	—	40	—	2	40
Földszinti és első emeleti páholy	15	8	—	—	120	—
Második emeleti páholy	—	6	—	—	—	—
Összesen	—	—	—	—	579	—
Lehúzáván a' költséget	—	—	—	—	45	31
Marad	—	—	—	—	533	29
Napi költség						
Világosítás			—	—	—	—
Örök			—	—	2	—
Szükséges eszközök			—	—	43	31
Összesen			—	—	45	31

az az 533 for[int]. 29 kr[ajcár]. váltó

Balog [István] színházi titoknok Gerenday József m[aga] k[ezevel]. Pénztárnok”

A páholyokat négyszemélyesnek számolva, az előadást eszerint 798 néző látta, ami – a Pesti Magyar Színház 2400 fő körüli befogadóképességét tekintve – harmadháznak számít; a *Bánk bán* átütő sikere még váratott magára.

A színészeti választmány iratai között fennmaradt a „Szükséges eszközök” 43 váltóforint 31 krajcárjának részletezése is. Áttekintése nemcsak a színházi üzemmenet technikai részletei miatt érdekes a mai olvasó számára, hanem például az is kiderül belőle, milyen eszközök segítségével mimelték a színpadon az Árpád-kori királyi lakomát.

„A Pesti Magyar Színházban szükséges Eszközök
1839 Martz[ius] 23^{-án} adatott Bánk Báán [!]

	f[orint]	x[krajcár]
Kéményseprő	—	30
6 ff [font] gyertya a luszterekbe és Karostartokba	4	—
2 1/2 [font] gyertya a Szobákba	1	40
1 Káplár a 30x12 legény a 15x	3	30
1 nagy abrosz mosatás	—	24
Czin edényekért 1 parterbilét [földszinti jegy]	1	—
30 alma a 2x	1	—
3 itze bor a 20x	1	—
Conto N[umer]o 1 Papiros	4	54
Conto no 2 heti apróság a' légszeszhez	5	36
Conto no 3 egész holnapi üvegek a' légszeszhez.	19	36
3 üveg Tokajer eltört	—	18
az az negyven három forint és 31x váltó összesen	43	31

Komlóssy [Ferenc színházgazda = gondnok]”

A *Bánk bán* fogadtatása és utóélete szempontjából ez az előadás megosztó hatású volt. A Melindát játszó Lendvayné emlékezéseiből tudjuk, hogy Petur (erősen cenzúrázott) hazafias tirádáit a karzat megéltjezte, a földszint közönsége viszont hallgatásba burkolódzott. Az igazi sikert – és ez már az 1840-es évek demokratizmusának előjele – Tiborc keservei váltották ki. A páholyközönség véleményét viszont Széchenyi István jegyezte föl naplójába: „Bánk bán. – Felfoghatatlan, hogy a kormány hogy engedhet ilyen esztelenséget játszani. – Rossz, veszedelmes tendencia –”

Most, az igazgatóválasztmány iratai között kezembe akadt egy olyan táblázatos kimutatás, amely a bemutatók fogadtatását is rögzíti; a „tettett” minősítéstől (Szigligeti: *Pókaiak, Aba, Romilda*) a „kétes szerencsével” esetein át (Jósika: *Adorjánok és Jenők*, Kuthy: *Fehér és fekete*) a „meg ~ elbukott” számos példájáig, sőt, az „elbukott csúfosan” minősítésig (Hazucha: *Visegrádi kincskeresők*). A kimutatásban a *Bánk bán* is szerepel:

„Hónap	Nap	Színmű czime	minemisége	észrevételek
...Martzius	23.	Bánk bán	eredeti	eltiltatott.”

Szom[orú játék
5 f[el]v[onásban].

Eddig úgy tudtuk, a dráma 1845. évi újracenzúrázására a könyvvizsgáló hivatal átszervezése miatt került sor. Bár Orosz László mindig is kétségeinek adott hangot, miként volt lehetséges, hogy az 1819-ben eltiltott szöveg Budán, majd Pesten színre kerülhetett, ráadásul minden látható affér nélkül. (Igaz, sem az 1835., sem az 1839., sem az 1845. évi cenzúrapéldányt nem ismerjük.)

Íme, egy újabb, további kutatásokat igénylő „Katona-titok”. Adja Isten, hogy Orosz László, ünnepeltünk még sokáig ilyenek megoldására fordíthassa idejét, erejét!

Szekér Endre

A Mikó utca gesztenyefái

(Márai és a természet)

„Szerettem azt a sor gesztenyefát”
(Márai: Mikó utca)

Márai életművének vizsgálatakor a legkülönbözőbb úton indulhatunk el: követhetjük életpályáját, kiemelhetjük pl. *Naplót*, elemezhetjük regényeit, jellemezhetjük írói magatartásának „sértődöttségét”, kívülről állását, nyomon követhetjük emigránsorsát, kiindulhatunk „polgári” alapállásából, számon tarthatjuk legkedvesebb olvasmányait Arany Jánostól Krúdy Gyuláig stb. De azt hiszem, hogy csak perifériusan írtak legtöbb tanulmányban arról, hogy Márai műveiben mikor és hogyan jelenik meg a természet. Az író mindig „városi” író volt: Kassán született, Budapesten, Párizsban, Nápolyban (Posillipóban), Amerikában (San Diegóban) stb. élt. Sokfelé járt, sokfelé utazott (pl. *Napnyugati őrrjárat*), legszívesebben a tengerpartra ment, vagy örömmel fedezte fel önmagának a külföldi kis- és nagyvárosok utcai hangulatát, múzeumait, embereit. S közben mindig „irodalomban” gondolkodott, könyveket vitt magával, emléktáblák állították meg, még a második világháború bombázásai közepette is olvasott. Közben az irodalmi műfajok határait áttörte, írásaiban összefonódott a regény és az esszé, a líra és a próza: s mindig feltört belőle a vallomásos ember: „Én, Márai Sándor...” Írásaiban olykor tájképek villannak fel, az őszi fák levelein tűnődik el, az olasz táj virágait csodálja. S közben egy-egy táj és utca – jelképpé válik nála. Budán lakott, a Krisztinavárosban, a Mikó utcában, és az ott lévő gesztenyefák egész életében el nem homályosuló emlékként élnek: „Mert ez maradt. Zsugorian még számba veheted /A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet...” (Halotti beszéd)

Az író szereplői, története mögé odarajzol néhány látszólag mellékes vonást: egy tájat, egy virágot, egy fát stb. S közben árnyékba borítja őket, vagy fénnel önti el, sugározza át. Márai, aki polgári író volt, leegyszerűsítve – és egyben meghamisítva –: távolabb volt a természet világától. Ha az oldalak, a sorok számát figyeljük, talán jóval ritkábban ír egy-egy tájról. De ez a „súlyra” mérés nem igaz, a valóságos vizsgálat sokkal többet mutat. Márai *A négy évszak* című kötetének prózakölteményeiben gyakran vall a „napsütötte” vagy az „alkonyati” árnyal borított tájról. Egyszer az álomvilágba kerül, álmodozik, tengerparti „ciprusokról” és „gömbakácokról”, máskor a valóságból emelkedik fel az álomig, „káprázat” csak az utcai „bodzaillat”. Vagy: a búcsúzás lírai hangulatához kapcsolja a tengerparton a „mimózaillatot”. Hasonlóképpen ír le egy pillanatot prózakölteményében a „fiatal bokrokról”, azok „halványsárga és halványzöld viganóikról”, vagy a sorban álló virágok sudár „próbakisasszonyairól”. Az írónak azonban csaknem mindennél fontosabb Kassa, az ő szülővárosa, ezért utasítja vissza Petőfi versét, a „zordon Kárpátok fenyegekkel vadregényes tájának” „lefitymálását.” Márai azonnal tiltakozik, ő nagyon szereti a fenyeveseket, ezt a vidéket, az itteni emberfaját: „közel állanak a lelkéhez”, ezek a fenyeve-

sek keretezik be azt az „emberi tájat, – az egyetlen tájat, ahol otthon vagyok”. Egy másik prózakölteményében a Trianon által elszakított tájat és várost követeli vissza, „mert az enyém”, a kassai szülői házzal, családi sírokkal, Rákóczi-val, emlékeivel... „Adjátok vissza, mert különben nincs értelme semminek.”

A *négy évszak* című prózakölteményeket tartalmazó kötete természetesen végtelenül gazdag gondolati, érzelmi, irodalmi stb. témákkal: pl. Tolsztojról vagy a magyar nyelvről vallva. Márai az utcán menve megáll egy kopár fa előtt, gyakran a pálmafák szépségén mereng, a tavaszi lombok „áradásáról” ír, az ablaka előtti öreg gesztenyefa „nyögését” hallgatja, az utcán kavargó szélben a „havas csúcsok fanyar ízét” érzi, kora reggel háromtól ötig a madarak „vitakozását”, „az életre, a napra” készülődését figyeli. Mikor megbetegedett, egy ismeretlen egy orgonacsokrot küldött neki. A csodálatos orgonák elgondolkoztatják: szinte „kiabáltak” a virágok. És egy érdekes hasonlat jut eszébe róluk: „Oly dúsak és fürtösek, mint egy angol gyermek feje, a képeslapok mellékletein.” Az egyik fa, a domb és az erdő fölött – az egyedüllétre, a magányra figyelmezteti. A másik őszi fa, ahogy hervadt karjaival lenyúl és megsirítja a lehullott leveleket – a gyöngédségre hívja fel a figyelmét. A prózaköltemény címének is ezt emeli ki: „Gyöngédség.” Máskor útközben néz ki a vonatablakból, és a hideg fényben „lobogó” sziklákat és erdőket veszi észre. Vall egy ordító szélről, egy rigó énekéről, a bazsarózsákról, az őszi, szeptember végi világról, mely „oly átlátszó és törekény, mintha üvegből lenne.” Olykor azt érzi az olvasó, hogy a prózakölteményben feldolgozott téma mintha „többet” kívánna, talán vers is lehetett volna belőle. Egy október végi napon az író Budaörrsel szemben áll egy dombon, valahol a Kamara-erdő egyik tisztásán. Körötte az erdő halványzöldje, „az a fajta nyers és testies szökeség ez, melynek hívása elől nem tudunk kitérni.” A kinti világról befelé fordul, s tán szerelmek, valóságos szökek jutnak eszébe. Márai szavai is általánosabbak lesznek: „Valami szól hozzánk az élet és a halál hangján.” Megáll. S nekünk, olvasónak is meg kell állni. A legnagyobb emberi kérdésekről tűnődik el. Varázslattal, mítosszal, jelképpel fejezi be: „Aranyeső.”

A *Naplók* – vitathatatlanul középponti fontosságúak Márai munkásságában. Az író megtalálta magának azt a legmegfelelőbb irodalmi műfajt, amelyben a legjobban kifejezheti vallomások írói alkatát. S közben lehetősége van korjellemzésre, olvasói élményeinek rögzítésére, környezetábrázolásra, benső világának kifejezésére stb. Az 1943-ban, 1944-ben írt naplókötet az első, melyben „kipróbálja” a maga naplóműfaját, vallomások stílusát. A kötetet maradandó pillanatok ábrázolásával kezdi: egy halottat lát Pistoiban a templomban, tavasszal, füledt melegben. „Violaszín az ég, ciprusok hajladoznak az út mentén, a meleg szélben. A mimózák, a babér kővér, füledt szaga úszott a levegőben...” Megáll, és hirtelen történelmi visszapillantást tesz: „...mintha még mindig guelfek és ghibellinek ólálkodnak a házakban. Dante említi Pistoit.” Ez a „vágás”, montázsszerű rész egy hasonlatban – jellemző Márai írói látására. Később egy nyári pillanatot idéz a Cap d’Antibes sziklafokán: „mimózafák és a kaktuszok póré boldogsággal tárulkoznak a napsütésben.” Az író messzebbre néz, a tenger üvegszerű sötétké nyugalomára, és egy hasonlattal megint kitér a végtelenségre: „mintha angyalok, égi nagymosás után, minden kékítőt ebbe a teknőbe öntöttek volna.” Ezt a költői hangot folytatja Gardoneban, a tóparton, „húsevő virágokkal és óriás tavorózsákkal”, „olajfákkal, kaktuszokkal, rikító virágokkal”. Márai a természet csodáiban gyönyörködve elnémul, s ezt írja: „Ilyen lehetett a Paradicsom-kert illata, egy perccel a bűnbeesés után.” A naplóírásakor még otthon van Márai Magyarországon: az ablaka előtt tölgy áll a napsütésben, a háromemeletes ház fölé nyúlva. E látvány fellelkesíti: „Hónapok óta először érzem, hogy érdemes és érdekes dolgozni.” A Duna fölött „ezüstké sugárzást”, „tündérvilágot” lát, fákkal, fényvel.” És költői hangulatát egy világháborús hír rántja vissza a földre: „Száz kilométerrel arrább, Szolnok körül, vad páncéloscsaták.” Ez a valóság. Nem hallgathatja el.

Új alkotói korszak kezdődik a világháború után Márai életművében: arra kényszerül, hogy elhagyja szeretett hazáját, emigrációs, fájdalommal teli évei következnek. Csaknem mindent elvesztett, de meg tudta őrizni a magyar nyelvet haláláig. A *Naplók* is félig megváltoznak: az otthoni, budai Renoir-színék helyett a sorrentói narancsfákról ír. A múlttá vált magyarországi őszi emlékek Egerben, és a mély álomban átélt otthoni környezet a budai, Mikó utcai szobája – már sajnos távolabbi emlék. Álomból felriadva – a gesztenyefákat látja, a madarak csipogását hallja. De az álomból fel kell ébrednie. A napló ezen oldalán a sorrentói narancserdőkről ír. Igen, egymás mellett van az álomvilág-haza és a valóságos idegen nyelvi környezet, Olaszország. A meráni őszben az illatos almakertek és szőlőlugasok, a Faito hegy csúcán lévő néhány magányos lucfenyő áll. Ez az író mindennapi környezete. Olykor azért meglepi itt is a szépség, az őszi fényben „lángoló” erdők, a nap „vérvörös látomása”. A napló egyik legmeggrázóbb, legtömörebb mondatát 1956. október 23-án írta le Márai: „Október 23. Isten malmai gyorsan őrlnek.” A későbbi naplókötetekben gyakran olvashatunk az író úti élményeiről: Sierra Nevada ezüsthévízű havas hegyláncáról, a Camino Real kanyargós partjáról stb. Az Európához és Olaszországhoz nagyon ragaszkodó író gyakran hivatkozik az olasz emlékekre. Egyszer Nápoly környékét idézi, az eukaliptuszokat, magnóliákat, a banánt. És az olasz Riviéra vadregényes sziklás szép partjaira gondol, pl. Ravellónál. „A természet itt még nem szelídült meg, mint általában az európai tájban. Az óceán partján süvöltenek a fák, a mimózafák borzonganak.” Carmelben Caprira gondol, a mélyzöld óceán bálnáit figyelve.

A *San Gennaro vére* című Márai-regény – naplóíhoz hűen – árult el sokat a hontalanná vált főhőssel és a csodás olasz környezettel való azonosulásból. A Posillipóban lakó író nagyon megszerette az olasz kisembereket. Virágot hoznak neki, mert szegények, nincs semmijük. A Posillipo eukaliptuszfáinak lombkorát szerette, ott beszélgettek. Az egyik posillipói ciklámént árult a bércfokon a szerelmeseknek és az idegeneknek. Amikor alkonyodott, Capri párásan fénylett a pálmák mögött. Este Nápolyban és Posillipóban a kertek „édes és füledt mimózaillatával” telt meg. A szél szabályosan délután négykor érkezett, „suhogva” rohant a part felé, „mint a kalóz a bárdal.” A tenger felől, Afrikából, az Atlasz hegység felől jött a szél, és a pálmák ilyenkor megrázták „borzas fejüket”, ijedten, bosszúsan. Az ernyős fenyők hajladoztak a szélben, „mint a bubifrizurás, kényes kisasszonyok.” Több neve volt a szélnek. A tramontana „berohant a szobákba, mint egy izgatott forradalmár, aki rendet akar csinálni a rendetlenség árán, feldúlta az ágyhuzatot, tépkedte a függönyöket, eszelősen hadonászott.” Azért is érdekes a korábbi szél jellemzése – „izgatott forradalmár” –, mert ilyen apró mozzanatokban is kifejezésre jut az író véleménye. A sirokkó mindig nyálkás volt. A Posillipo függőkertjei lépcsőzetesen épültek ki a dombról lefelé, a tengerpart felé. Illat terjedt mindenfelé. A függőkertekben gránátalmafák, fügefák, citromfák és narancsfák voltak. A tenger és az illattal teli kertek környezetében egy hontalan tragédiája, halála részleteiről beszélnek, tesznek vallomást. Önként ugrott a tengerbe a sziklák magasáról Formiánál? Öngyilkos volt? Megölték? A menekült tudós férfi mindent elvesztett. „S amikor megértik, hogy előbb elvesztették az otthonukat, a rokonaikat, a hazájukat és az anyanyelvüket, s most, künn a világban, elvesztik személyiségüket, különösen és meglepően idegesek lesznek. Egy napon megértik, hogy már nincs nevük sem... ékezzel vagy ékezet nélkül, de nincs többé saját nevük.” Márai különös ajánlást írt könyve, a *San Gennaro vére* elé: „Pasqualinónak, mert hatéves volt, és minden reggel elvitte a szemetet. – A félkarú halásznak, mert lecsendesítette a tengert. – Santo Stratónak, mert vigyázott a házra és a betegekre. – A virágoknak. – Az állatoknak. – A tengernek. – A Posillipo szegény embereinek. – Itáliának.” Ezt a különös hosszú ajánlást azért kell idéznünk, mert kifejeződik benne az író hihetetlenül mély szeretete Itália, Posillipo és környezete iránt.

De azonnal meg kell állnunk egy pillanatra, hogy azt érzékeltessük: Márai, a hontalanná váló magyar író – anyanyelvében, szülőföldjére való emlékezésben, az idegen és az otthoni táj összevetésében mindig magyar maradt. Következtesen ragaszkodik polgári-humánus eszményeihez, nemes erkölcsi követelményeihez. Például az egyik naplórészletben, Sorrento csodálatos természeti szépségeit idézi, és továbblép. A naplókötet ugyanazon az oldalán, a csillaggal elválasztott újabb bekezdésben Gorkij sorrentói éveiről ír. Megkeresi Gorkij hajdani házát, olvassa az ottlévő emléktáblát, majd eltűnődik Gorkij szerencsétlen sorsán. Így ír: „Gorkij rosszul bírta a forradalmat: a vér, az aljasságok, az igazságtalanságok elől ide menekült, a narancsfák közé. Lenin jóindulatúan fedezte ezt a menekülést. Később, amikor hazatért, soha nem alkotott többé jelentőset; Sztálin állítólag megölette.” A napló egymás utáni bekezdéseiben ír Gorkijról, Capriról, majd Katherine Mansfieldről, az orosz menekült írókról, Mereskovszkijról és Bunyinről. És kiemeli a nyugatiak „süketségét”, „tunyását”, teljesen apolitikus értetlenségét (Wilson, Lloyd Goerge) a bolsevizmus, ez „ázsiai méreg”, „ördögi oltóanyag” kapcsán. Mert a sorrentói természeti szépség leírása folytatódik Gorkijjal és a fenyegető bolsevizmussal.

„Fényben itt lengtek a gesztenyelombok... Nézz jól körül. Ez volt a Mikó utca...” (*Verses Könyv*, 1944-45). A Mikó utca gesztenyefáit sohasem tudta Márai elfelejteni. Az egyik naplórészletében mély álomból riadva a budai, Mikó utcai szobájába kerül – ezt veti közbe: „átmenet nélkül” –, és a bordó függőnyeit látja, hallja az otthoni madarak csipogását az ablaka előtt – a „gesztenyefák meleg lombjai között.” És a szobában a polcokon látja a könyveket, Édesapja pipatóriumát is. Így folytatja: „Mindez tapintható, valóságos.” A Mikó utcai gesztenyefák fontosabbak voltak az író számára. Ezek a gesztenyefák jelképpé váltak: a haza, az ország, Magyarország, a budai otthon jelképévé. S a Posillipóban írt nagyszerű versében, a *Halotti beszédben* – (a Pray-kódexben megőrzött kb. 1200-as *Halotti Beszéd* és szeretett költő-barátja, Kosztolányi Dezső *Halotti beszéd* című versét követve) – emlékeit rendezgetve fájón így szól: „Szorongasd még a bugyrodát, rongyaidat, szegény / Emlékeid: egy hajfürtöt, fényképet, költeményt – / Mert ez maradt. Zsugorian még számbaveheted / A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet...” Egy egri ős, egy otthoni erdő, egy magyar vers stb. – mindig eszébe jut. Egyszer Svájcban járva az ablaka alatt sebesen elfutó Limmat folyó – „ismerősen” csobog neki. A Hernádra, Kassára gondol. „Nemcsak a hegyekből, hanem az időből is érkezik... és ez az altató zúgás áthangzik az alvásba. Reggel, beszélgetés közben, szó esik a lehetőségről: nappal folytatni azt, amit éjjel az álom mutatott; úgy élni tovább nappal, az álom cselekményét, mintha valóságosan cselekmény lett volna, ébredés nélkül átlépni az álomvilágból az ébrenlét világába és élni tovább a nappalban az éjszaka álmait.”

Az emigráns író útja messzire viszi, Amerikába, és olykor visszatér Európába, a hozzá nagyon közel álló Olaszországba. Részletesen vall úti élményeiről: az óceánpart hegyi útjairól, a Sierra Nevada ezüstoffényű havasáról, a Camiro Real kanyargós partjáról. De közben összehasonlítja őket Itáliával. Például az előkelő Carmelt Caprival. Észreveszi az amerikai hegy másfajta növényzetét, a „természet itt még nem szelődött meg, mint általában az európai tájban.” A Monterey és Santa Barbara közti partszakaszt „andalító szépségűnek” nevezi, és egy verset juttat eszébe: „Erős szél jár, sós ízű nyugati szél, patetikus széljárát – olyan, mint a Shelley-óda kezdősorának pátosza.” Miami tropikus ragyogása – Valéry fantáziáját juttatja eszébe. Egy jeges májusban kettős törzsű vadrózsafát lát, az egyik ága elsorvadt, ki kellett vágni, a másik „özvegyen” maradt, lomb nélkül. Steinbeck *Mohos szikla* című regényének öreg fájára emlékezteti. A rettenetes amerikai skatulyaházak pedig Dante pokolbeli – megíratlan körét idézik fel: ezt a kört elfelejtette megírni Dante. Természetesen nemcsak a Dante által megírandó szörnyű épületkolosszusokat veszi észre Márai, hanem nagyon sokszor lelkesen dicsér is, vagy visszafogottan „elfogad” is – kicsit

kritizálva egy-egy amerikai tájat. Gyakran „keresi” Európát – az amerikai városokban, tájakban. Máskor a színek állítják meg, olykor a szokatlan sivatagos terület, néhányszor a narancsfák „parázna, érzéki” illata. Néha a fény kábítja el, mint Görögországban, ritkán egy-egy rezervátum állítja meg. Nagyon gyakran a táj is az irodalomhoz vezet el. Svájcban, Montagnolában – a Monte Generosóval szemben, a gesztenyefaerdőkkel övezett magaslaton – Hermann Hessét keresi fel a temetőben. Az író sohasem felejtette el azt, hogy Hesse nem várta meg Hitlerék uralmát: kivándorolt, végül Tessin napsütésében élt. Tudta, hogy Svájcból is áthallatszott az ő német szava – Németországba.

Márai ritkán vall a természetről általában. Egyik naplórészletében azt fejtegeti, hogy a „természethez legtöbb ember későn jut el. A városi ember azért, mert messze él a természettől; a falusi azért, mert túl közel.” S azt fejtegeti az író, hogy a természet legnagyobb leckéjét későn érti meg az ember. A rovarok, madarak, állatok, virágok – régebben élve itt a Földön – csaknem mindent már felfedeztek. S az ember „leutánozza” a „találmányokat” a radartól a repülésig. Hiszen az élőlények korábban már csaknem mindent megalkottak, felfedeztek. Az vitathatatlan, hogy van „virág-költészet” és „madár-zene” is... (Napló, 1965). Annak ellenére, hogy Márai le is írja, hogy „gyönyörű Amerika”, mégis gyakran Európára gondol, „átmenni Európába”, sóhajt fel: „Olyan lehet, mint mikor a nápolyi hírért veszi, hogy a Vezúv kitörni készül, és gyorsan elrohan Pompejibe, mert még egyszer látni akarja a romokat.” Ez a kettősség: az amerikai és európai világ újrafelfedezése nagyon sokáig benne él az íróban. Montaukban, éjjel az óceánparton, a homokos-cserjés part – mint az ember – „vastag ködlepel alatt fulladozik.” Rengeteg amerikai autós újfajta nomádként kering éjjel és nappal, fényben és ködben. Hirtelen valahol megszállnak, aztán másnap továbbmennek. Az óceán partján az író is továbbmegy, és az ő számára akkor válik hitelessé, „valóságossá”, ha Arany János valamelyik hasonlata jut eszébe. Csak Arany tudta az égről, a hajnalokról, az éjszakáról – „mindig szobrászian érzékletes” – szóval megjelölni: milyen. Olyan, mint./„A világirodalomban kevés párja van Arany hasonlatainak. Homérosz csak a jelző határáig bírta szusszal, a hasonlatra már nem volt szuflija. Aranynak – mint Krüdynak – mindig futja egyre.”/Márai amerikai naplóiban hirtelen változnak a városnevek, itt Washington, utána következik még azon az oldalon: Róma. Észreveszi azt, hogy a rómaiak szívesen „ödüngenek” éjjel, a Fórumon, a Colosseumnál „természetellenes” rikító fényben, megvilágításban. Az író bevallja: ez nem tesz neki. Ez „attrakció”, ez „üzletiesség”. Márai írói egyéniségéhez hozzátartozik az úti élmény és az olvasott művek tapasztalatának egybekapcsolása. Irodalom nélkül még a legerőteljesebb külvilági hatás, élmény is elmosódik. (Barzini az olaszokról szóló könyvét viszi magával Rómába, számos történelmi megjegyzéséhez – egy magyar vonatkozás is tartozik: „Minden népnek megvan a maga Mohácsa. Az olasz Mohács egybeesett a magyar katasztrófa időpontjával.”) Az itáliai élményekről szóló naplóoldalat megszakítja a „tündöklő kora ős” hangulatával, a tenger és a levegő varázsával, melyre „a rokokó Himfy-jelző illik: »balzsamos Zefir«”. Aztán elidőzik a „terrazza” csodálatos folyondárjain, virágjain, a gyermektenyérnyi, lila-sárga szirmokon, melyek alkonyatkor összecsukódnak. S amikor az író négy sárga reketyebokrot lát a parkban, elrohan taxival a könyvtárba, hogy a magyar értelmező szótár „megnyugtassa”. Igen, ez a reketye. Majd a mozgalmas salernói utca képével zárja az 1958–1967-es napló kötetét.

Az évek, az évtizedek múlnak: Márai naplókötetei következnek kb. hétévenként. Először megváltozik a környező világ rajza: mindenütt sok a gyilkosság, a tömegek mindent elöntenek, forradalmak és háborúk, rengetegen halnak meg, homoszexuálisok vonulnak fel, a vasfüggöny zárja a keleti országoktól, így Magyarországtól is, Szolzszenyicin leírja a Gulag szörnyűségeit, „terror-frászban” van a fél világ stb. „Az emberiség gyanús. A gyanú nem alaptalan.” Márai még mindig szívesen utazik repülővel Itáliába: „hétórás

repülés Rómába.” De lassan viasszaszorulnak az utazások, kevesebb a naplóban feljegyzett úti élmény, természeti szépség. Inkább könyveit veszi elő: Crocét, Aranyt, Krúdyt, Thomas Mannt, Proustot, Poundot, Tolsztojt, Kosztolányit, Szolzsenyicint stb. Azt hisszük, hogy kb. 1970-től változik Márai naplójának szemlélete, és különösen megváltozik Lola betegsége, halála, nevelt fia, János elvesztése, Géza öccsének elhunyna stb. kapcsán. Betegségekkel küszködik, közel érzi magát a halálhoz. Majd revolvert vesz. Készül a végzetes tette. „Már nincs senkim,” állapítja meg.

Még örömmel fedezi fel újra meg újra a salernói tájat, a nápolyi utcákat, Capri varázsos vidékét, az „égő nyár” pillanatait. Az alkonyat kékes-rózsás színei, különös ködfátyola, a hegyek vonalai, a domboldal rajzának elmosódása – „mint Turner és Monet »absztrakt« képein.” A svájci rend, tisztaság tetszik neki, de életformájuk már nem. A gazdag és gondtalan Svájcban kevés az író (Dürrenmatt, Ramuz). „A tiszta, pormentes svájci levegőből hiányzik valami: talán a Szent Nyugtalanóság, az örök ózon.” És észre kell vennie, hogy Európában is sok minden változott, olykor talán a „civilizáció is lesüllyedt.” Csalódásait így fogalmazza meg: „Ha az utas hosszabb távollét után messziről, például a Pacific partjáról most visszatotyog Európába, úgy érzi, nem annyira finnesedett, mint inkább balkanizált Európa fogadja. De az öszvérhajcsárok Mercedesben ülnek.” (*Napló*, 1979) Még örömmel jegyzi fel naplójába a szépséges tropikus pálmát, de fájón vall a hatalmas fa barbár kivágásáról. („A rönk úgy hevert a teherautón, mint Julius Caesar teteme a szenátus lépcsőjén...”) Örömmel üdvözlö a San Diegóba visszaérkező fecskéket, a márciusi jeges szelet a „maffia orgyilkosának törszúrásához” hasonlítja. Olykor a természet már csak hasonlatként él, olvasása közben: „Néha Balassi. Mintha csikorgó hóban szánkóval utaznék valamilyen füstölgő kémény irányában, ahol magyarok élnek.” (*Napló*, 1985)

„Itt most pihenj meg, ülj a járdaszélre, / A Gránit-lépcső itt zuhan a mélybe. / Az ablak előtt, nyári reggel, boldog / Fényben itt lengtek a gesztenyelombok. / Az ablak mögött regényt írtál, ájult / Másodpercekben az ég is kitérult. – / Itt voltál költő, sirtál, térdrebukva – / Nézz jól körül. Ez volt a Mikó utca...” (*Verses Könyv 1944–1945*)

A *Föld, Föld!*... című emlékezéskötetében hosszan vall a Mikó utcai gesztenyefákról és azok fájó elvesztéséről. A háború bombái, ágyúgolyói szétépték a gesztenyefákat. A szép, dús fák hófehér és rózsaszín gyertyáit sohasem tudja elfelejteni. „Volt valami súlyos, teljes, eleven ebben az utcarészben, az ifjúság, a férfikor, az ármány és szerelem, a becsvágy, csalódás és kielégülés meleg lélegzete járta át a sűrű lombokat. De ebből sem maradt semmi.”

„Zsugorian még számbaveheted / A Mikó utca gesztenyefáit, mind a hetet, / És Jenő nem adta vissza a Shelley-kötetet, / És már nincs, akinek a hóhér eladja a kötetet, / És elszáradnak idegeink, elapad vérünk, agyunk, / Látjátok feleim szem'tekkel, mik vagyunk? / Íme, por és hamu vagyunk.” (*Halotti beszéd*)

Szathmári István

Mindig a „forrás”-nál

Szekér Endre hetvenedik születésnapjára

1. Szekér Bandi nemsokára belép a „hetvenkedők” csoportjába, magam a nyolcvanadik év küszöbén állok. Minden bizonnyal ennek is része van abban, hogy az utóbbi években sajnálatos módon megritkultak a találkozásaink, de a rendszeresnek mondható levelezés megmaradt: levélben számolunk be egymásnak az országban, az értelmiség körében, az irodalomban és a családukban történekről, és természetesen küldjük egymásnak megjelent könyveinket. Az előbb jelzett sajátos kapcsolat már a hetvenes évek elejétől tart. Tehát csaknem három és fél évtizede, amikor Bandi az én irányításommal kezdte írni bölcsész-doktori disszertációját a nominális stílusról, pontosabban ennek a Gárdonyi életművében való jelentkezéséről. Azaz stilisztikai jellegű értekezést kívánt írni.

2. Azóta is, most meg a köszöntés alkalmával különösen elgondolkoztam azon, vajon miért alakult ki közöttünk ilyen – talán mondhatom – mély és hosszan (életünk végéig) tartó barátság, hiszen – bár számosan doktoráltak nálam, és általában mindegyikük megtartott jó emlékezetében – ehhez hasonló példát keveset tudok felidézni. Erre a következő magyarázatot tudom adni. Isten, haza, nemzet, nép, múlt, hagyomány, erkölcs dolgában azonos nézeteket vallunk. Összeköt aztán bennünket a szépirodalomnak, benne a költészetnek és az ezek által megjelenített nyelvnek és stílusnak a szeretete. Azt sem hallgathatom el, hogy mindkettőnk életeleme a kutatáson kívül a tanítás, mégpedig bármilyen fokon: akár általános iskolában, akár gimnáziumban, vagy éppen tanulmányok, könyvek révén. (Ezért nem cserélte fel Szekér Endre a tanári katedrát a szerkesztői asztallal, ahogy én sem az egyetemi oktatást a csak kutatási hivatással.) Barátságunkhoz azonban nem kis mértékben hozzájárult Szekér tanár úr mindig derűs egyénisége, emberszeretete (mind a szerkesztőség, mind a lakásuk állandó találkozóhelye itthoni és határon túli írónak, költőnek, művészeknek), és még sorolhatnám tovább...

3. Engedtessek meg, hogy a stílussal, stilisztikával való foglalkozás szempontjából tekintsem át ezúttal ünnepeltünk eddigi munkásságát. Az említett doktori disszertáció ugyanis – amely nyilván szerzője korábbi érdeklődésének és ismereteinek az eredménye – valahogyan mintegy meghatározta Szekér Endre további kutatói útját. A stílus vizsgálata végigkíséri eddigi tudományos pályáját, mégpedig vagy úgy, hogy egyenesen ezt állítja a középpontba, vagy úgy, hogy nem a stílus vizsgálata áll ugyan a középpontban, de minden elemzésében, kritikájában ott van a kívánt mértékben.

Az előbbi csoportba tartoznak – megjelenésük időrendjében – a következő kötetek. A *Stilisztikai szöveggyűjtemény és példatár* (Tankönyvkiadó, 1970) című munka a stilisztika középiskolai oktatását szolgálja. Egyfelől kiegészíti az egyes stilisztikai kategóriákról, stílusjelenségekről a stilisztika-tankönyvben írtakat. Másfelől példákat közöl a stíluselemzésre, illetve alkalmas prózai és költői szövegeket ad az egyes jelenségekre, korstílusokra és stílusirányzatokra. Az összeállítást gondos szakirodalmi bibliográfia zárja.

A *Hagyomány és újítás mai költői nyelvünkben* (Tankönyvkiadó, 1988) – Lőrincze Lajos megállapítása szerint is – filológus munka, mert a szerző pontos adatokra épít; mert az egyes kategóriákhoz, jelenségekhez rövid tudománytörténeti hátteret is ad; mert „leírja”, jellemzi a kategóriák akkori előfordulását, és mert megadja a legfontosabb szakirodalmat. Egyébként 233 költőnek – köztük nagyon fiatalnak is – egy vagy néhány, sokszor több versét, versrészletét vizsgálja abból a szempontból, hogy mennyiben képviselik a hagyományt, hogy milyen korábbi költői eszközöket és hogyan újítanak meg, illetve hogy milyen teljesen újjal élnek. Ez utóbbiak a következő nyelvi, stilisztikai, szöveg-tani, műfaji kategóriákban jelentkezhetnek: költői maszk, evokáció, paródia, játékosság, cím, mottó, hosszú vers, töredékes vers, lírai műfajok, népi motívumok, költői kép, az élő beszéd és a hivatalos stílus behatolása a költészetbe, prózavers, látható nyelv, illetve vizuális költészet. Megjegyzem, bár az akkori mának a költészetéről kapunk itt képet, egy kissé stílustörténet is ez a munka. A szerző ugyanis kitér röviden minden felsorolt jelenség múltjára, valamint a világirodalmi vonatkozásaira. Ezenkívül a tárgyalt harminc-negyven év már maga is történelem bizonyos értelemben, ezért Szekér könyvét ilyen értelemben stílustörténetnek is tekinthetjük.

Másként kerül fontos helyre a stílusvizsgálat a *Buda Ferenc* című kisonográfiaiban (1996). A szerző először arra utal – egy kissé már jelezve a vizsgált költő stílusát –, hogy Buda Ferenc „Az ősi siratók fájdalmas zokogásával, metafora-könnyeivel, imádságos szavaival...” búcsúzik barátjától, eszményképétől: Nagy Lászlótól. Buda Ferenc első kötetét, a *Füvek példáját* így jellemzi a szerző: egyik meghatározó vonása a gyerekkori szegénység élményének a feldolgozása. Közelebről valamiféle tiszta emberi hit konok megőrzésével, eszközeit illetően pedig a debreceni költői hagyománynak Csokonait és Fazekast idéző népiességek és a modern népi lírának a költői nyelvvel. Korai szerelmes verseit pedig – szintén Szekér megfogalmazásában – „a szerelmi vallomás közvetlensége, népdalszerű egyszerűsége, természetes szűkszavúsága” (19) teszi maradandóvá. Ezután jellemzi a szerző Buda valamennyi verskötetét, műfordítás- és prózakötetét, és közben mindig kitér a tárgyalt mű legfontosabb stilisztikai vonásaira. Így például Buda egyik legjelentősebb és legismertebb versével, a *Tanya-hazám* cíművel kapcsolatban találóan jegyzi meg, hogy az ebben „komor hangon elhangzó adatszerű összetett szavak, főnevek” nem azt a nominális stílust képviselik, „amely a Nyugat első nemzedékének impresszionista stílusát jellemezte... Buda versében ezek nem »futó benyomások«, nem »hangulatok«, hanem a szociografikus felméréshez hasonlítható súlypontozott adatok” (51). Aztán kitér a csupa nagybetűknek mint extralingvális eszközöknek a stilisztikai szerepére (55 kk.). És ami a mi szempontunkból ezúttal a legfontosabb: külön fejezetet szentel Buda Ferenc stílusvilágának az összefoglaló bemutatására *A költői nyelv „vasvilága”* címmel (110–120). Ebben először felsorolja, hogy a kritikusok mit mondtak eddig Buda stílusáról, majd foglalkozik a költő „vasvilágának” a kulcsszavaival (Gárdonyi megnevezése szerint: a reflektorszókkal), az alliterálásával, megszemélyesítéseivel, metaforáival; sajátos, újra szabott, mindig igazodó versmondataival, versszerkezeteivel, extralingvális eszközeivel, idegen szavaival és ezek versbeli stílusértékével.

Ismét másként érinti a stilisztikát *A stílus – az ember* (Bécs–Kecskemét, 2003) című sajátos tanulmánygyűjtemény. Sajátos, mert ahogy maga a szerző utal rá a bevezetésben: ebben a művében az írói egyéniség és a stílus szoros kapcsolatát vizsgálja meg, mégpedig műfajok szerint. Először a mai magyar líra stílusának a fő sajátosságait – mondhatnánk: újításait – emeli ki, igen találóan. Majd a regényt, aztán a terjedő napló és esszé műfajt elemzi, rámutatva, hogy a ma írói, költői széttörik a korábbi műfajok korlátjait, szinte a „műfajnélküliség” felé tartanak. Helyesen emeli ki azt a stílussajátságot is, hogy napjaink kisprózája közelít az irodalmi színvonalú publicisztikához, illetve hogy az élő beszéd

behatol a szépirodalomba, sőt a tanulmányokba is. Elemzése során eleget tesz az általa is idézett stílusmeghatározásnak, amely Kárpáti Auréltól származik: „A stílus foglalatlan mindazoknak az ismertető jegyeknek, amelyekben egy művészi egyéniség, kor vagy műfaj spontán kifejeződik, másoktól elhatárolódik, felismerhetővé és megkülönböztetővé válik.” (8) Ilyenformán megismerjük író, költő és stílus összekapcsolódását, Füst Milán, Weöres Sándor, Pilinszky, Kányádi, Baka István, illetve Illyés, Márai, Gion Nándor, Temesi Ferenc, Sütő, Illés Endre, Herceg János stb. egy vagy több művét elemezve.

Szekér Endre nagyon benne él a mában, a ma szépirodalmában. Amúgy is jellemző rá a teljességre törekvés, a teljeset látás igénye. Elmondhatjuk, ha megjelenik mai költőtől, írótól arra érdemes kötet, ő azonnal kézbe veszi, és megírja róla a maga kritikáját. Ilyenformán se szeri, se száma az idevágó dolgozatainak. Összefoglalóan az én jelenlegi szempontomból csupán annyit jegyzek meg, hogy egyikből se marad el a valamilyen mérvű stílusvizsgálat. Ezúttal csak szemelgethetek ünnepeltünk efféle értekezéseiből.

Elsőként említem meg az *Erős várunk a vers* című tanulmánygyűjteményt (1991.), amely címével egyszerre idézi fel – joggal – az emlékezetes Kosztolányi-kötetet és a Luther kedvelte zsolnárt. Ebben a magyar vers átalakulását – stilisztikai átalakulását is – nyomozza, aztán a határon túli magyar irodalom néhány képviselőjét mutatja be, és sajátos módon elemzi a *Forrás* meghatározó munkatársainak egy-egy művét, sose feledkezve meg az általuk képviselt stílusról. Lássunk néhányat a *Forrás*ban és más folyóiratokban megjelent kritikáiból is. Ahogy maga a szerző jelzi: az 1989-ben napvilágot látott verseket teszi valamiféle képzeletbeli mérlegre *A hátha, a mégis, a remény* című dolgozatában (Forrás 1990/5. sz. 67–72), „hogyan mutatnak meg e változó világból és a benne élt emberről.” Minden bizonnyal az 1989 utáni eufória hatására állapítja meg: „Megváltozott a szó, a költői szó ereje: a hitelét veszített ál-szavak halottá váltak, néhány elkoptatott, igazi jelentésében meghamisított szó elvesztette aranyfedezetét.” Részint korábban írt, de elrejtett, fiókban őrzött, s ekkor közölt versekről és valóban a jelzett évben születettekről van szó. Ezek megidézik 56-ot, megéneklék az újratemetést. Csaknem száz itthoni és határon kívüli költő és író művét említi, mindegyiket jellemezve röviden, gyakran éppen stilisztikailag. Mindnyájunk lelkiállapotát, csalódásait, szenvedéseit és reménykedését Tornai József versének a címével találóan így jellemezte: „A hátha, a mégis, a remény”.

A stilisztikát és a stílust egy kissé távolabbról érinti az *Irodalmi történetek – a Forrás körül* című tanulmány (Forrás 1991/6. sz. 87–90). Az irodalomtörténet számára is fontos, érdekes és valós történeteket olvashatunk itt Weöres Sándorral, Illés Endrével, Pilinszkyvel, Tamási Gáspárral kapcsolatban. Egyet idézek, mit mesélt nagy unszólásra Tamási Gáspár, a *Vadon nőtt gyöngyvirág* című könyv szerzője (89): „Lent vótunk a Regátba. Dógoztunk. Este elmentünk a bodegába. Ittunk. Kigyüttünk. Ránkgyütték a kutyák. Kihúztunk egy lécet a kerítésből. Kidúlt a kerítés. Kihúztunk egy másik lécet. Újra kidúlt egy kerítés. Hívtak a milíciára. Én mertem elmenni, mert én vótam a legöregebb. Azt mondták, hogy nincs baj, mer én büntetlen előéletű vagyok. De soha többet ilyen ne forduljon elő.” (Tamási Gáspár szűkszavúságára erdélyi barátaimtól hallottam – folytatja Szekér Endre –, hogy amikor kitüntették a *Vadon nőtt gyöngyvirág* megjelenésekor, a következőt mondta: „A döntés helyes volt. A pénznek nálam jó helye van. Isten éltesse az elvtárs urakat!”)

Igazi stílus tanulmány viszont a *Márai stílusának varázsa* című (Forrás 1993/8. sz. 68–74), amelynek Máraitól vett mottója: „A stílus nemcsak az ember, a stílus minden”. A szerző nem módszeresen, nem a stilisztika diktálta sorrendben, hanem mások megállapítására és saját tapasztalataira hagyatkozva mégis a mélyére tud hatolni Márai stílusának. Úgyhogy a tanulmányt elolvastva előttünk áll Márai varázsos stílusának valamennyi lényeges vonása. Megjegyzi többek között: „A Márai-mondat hangulatteremtő ereje olvasókat vonzott, iskolát teremtett... Ehhez hozzájárul a Krúdytól is tanult impresszionista

jelleg, az érzékletek, a szín, fény, szag, illat hatásainak ábrázolása. Márai Renoir-színeket vesz észre egy havas budai reggel, rózsaszín felhőket, világoskék eget. Máskor a luganói őszi szagot és csendet észleli..." (74).

Utoljára hagytam ünnepeltünknek a *Kortársaink* sorozatban megjelent *Benedek Marcell* című kismonográfiáját (1995). Nem is annyira a stilisztikai mondanivalója miatt – bár ez se lebecsülendő! –, hanem egyszerűen azért, mert a sokoldalú (irodalomtörténész, szépíró, olvasástanító) Benedek Marcell mintha egy kissé eszményképe lenne a szerzőnek. Ezért foglalkozott vele olyan szeretettel, vonzódással, sőt beleérzéssel. Teljesnek mondható képet kapunk hát itt művelődéstörténetünknek erről a sajátos alakjáról. Egyébként a stílus is fontos helyet kap mind Benedek Marcell munkásságában, mind Szekér Endrének a róla szóló művében. Mit nevezünk irodalmi alkotásnak – teszi fel a kérdést Benedek Marcell *Az olvasás művészete* című munkájában, majd meg is válaszolja: „Az olyan írást, amely emberi érzelmeket, emberrel történt vagy vele vonatkozásba hozható eseményeket vagy jelenségeket kifejez és művészen megformál.” (60) És még hozzáteszi: „Csak azt kell megtanulni, hogy ne csupán azzal törődjön: mi van az olvasott műben, hanem azzal is: hogyan van megírva.” (Úgyanott, idézi Szekér Endre.) Aztán az írói egyéniség és a stílus összefüggésével kapcsolatban utal Benedek Marcellnek egy másik lényeges megjegyzésére: „A stíluson fordul meg minden. De stíluson igazán az egész embert kell értenünk: nemcsak a szavak válogatását, a mondatok kötését, hanem azt az erőt is, amely a szavak és a mondatok mögül sugárzik az olvasó felé.” (102)

3. És milyen magának Szekér Endrének a stílusa? Röviden azt mondhatjuk: mindig a tárgyhoz illő, ezen belül közvetlen, hiteles, és ami a fontos: olvastatja magát. Csak egyetlen igazoló példát: milyen kedvesen idézte meg barátját, Ilia Mihályt az *Írók, művek, levelek (25 év a Forrás szerkesztőségében)* című írásában: „Ilia Mihályra szeretnék hivatkozni. Nincs hozzá hasonló ember, irodalomtörténész, szerkesztő az országban, aki olyan gyakran, a legváratlanabb alkalmakkor keres fel soraival. Tanár és szerkesztő a legmagasabb szinten: mindenkire odafigyel Kolozsvártól Párizsig és Kecskemétiig, aki a magyar irodalommal valamiféleképpen kapcsolatban van. S most 1993 szeptemberének vége felé, Mihály-napkor hadd kívánjak neked az egész szerkesztőség nevében – a későbbi megjelenés miatt elnézésed kérve – névnapodkor és születésnapodkor minden jót. S azt, hogy a Forrást még hosszú évtizedeken át olvassad, segítsed, bíráljad a Tőled megszokott jó szándékkal, szóban és levélben.” (88)

4. Kedves Bandi! Eddigi kiterjedt életműved fényesen bizonyítja, hogy a stílussal való foglalkozás, a stilisztika köztes tudomány: része mind a nyelvészetnek, mind az irodalomtudománynak. Joggal írtad hát az *A stílus – az író* című munkádban: „Az irodalom és a stílus vonzásában telt el az életem” (279). Azt kívánom tehát hetvenedik születésnapodon, hogy így teljen tovább is az életed, és hogy maradj meg mindig – ahogy köszöntőm címében is jeleztem – a „forrás”-nál, e kedves szónak mind a két értelmében.

Spelman *Spelman Spelman Spelman*

Spelling *Learning spelling using a number*

Fried István

Márai Sándor és a francia irodalmi kontextus (Márai világirodalmi környezetéhez)

Péguy azt mondta, egyes írók testiükből tépik ki a szavakat, mások a felsőkabátjuk zsebéből húzzák elő a szükséges kifejezést, könnyű és természetes mozdulattal.

(Márai Sándor: Panoptikum)¹

Márai Sándor (világ)irodalmi műveltsége és regényírása meghatározó pontokon mutat (olykor rejtett) összefüggéseket. Nemcsak naplójának sorozata számol be olvasmányairól, könyvtározásairól, hanem jórészt föltáratlan, noha immár bibliográfiába foglalt publicisztikája is². Arról nem is szólva, hogy a kutatás a valóban kézenfekvőnek tetsző irodalmi érintkezésekről sok lényegeset mondott el; így Thomas Mann, Kafka, Ortega y Gasset és mások (a *Zendiülőkkel* kapcsolatban Cocteau³, jóllehet ez utóbbi nem oly kézenfekvő, mint első pillantásra kitetszenék) jelenlétéről Márai gondolkodásában több szó esett, nemzedékének és talán a magyar XX. század első felének spengleri ihletése Márait sem kerülte el, mindezek ellenére a nem kevés joggal németes tájékozódásúnak tartott, feltételezett Márai-világirodalom-képről még messze nem tudunk eleget. Sőt: viszonya a francia kultúrához alaposabb föltárási munkát igényel(ne). Mindenesetre megfontolandó, hogy míg német nyelvű tevékenysége több kutatót, disszertációkészítőt vonzott, az általuk föltárt anyag közkinccsé lett, s a Márai-életmű homályos pontjait segített földeríteni, a francia világhoz fűződő viszonyáról jóval szerényebbek ismereteink. Kérdés: a németországinál terjedelmesebb időszakot átfogó franciaországi időzés az 1920-as esztendőekben nem vezetett-e legalább oly sokrétű és érdekes irodalmi érintkezésekhez (vö. a *Sértődöttek* első kötetével), mint a jóval rövidebb lipcsei, frankfurti vagy berlini. Igaz, a bécsi modernség szövegei Márai gondolkodását számottérvó mértékben határozták meg⁴, Kosztolányihoz hasonlóan értékelte és fordította (például) Schnitzlert; a rokoni közvetítéssel erősített bécsi kontaktusok⁵ és a Thomas Mann polgárfelfogásával egybevethető/szembesíthető Márai-művek értelmezése azonban a kutatást (az enyéimet is) kissé eltérítette a helyenként legalább oly nyilvánvaló, ám amennyiben nem oly nyilvánvaló, föltárásható, föltárandó francia érintkezések elemzésétől. A kutatás problematikus voltáról annyit illik előre-bocsátani, hogy egyfelől Márai önértelmezéseit ugyan illik komolyan venni, ám „adatait” nem árt ellenőrizni, másfelől a naplójából, a publicisztikából megfelelő óvatossággal lehet csak visszakövetkeztetni, hiszen írónk akarva-akaratlanul zavarja össze az évszámokat, az információkat, és ahhoz, hogy következetes munkával hozza létre a Márai-szerzőt, a Márai-image-t, rekonstrukciója nem csekély ön-stilizálással jár együtt, „fejlődési” folyamatának leírását olyképpen alkotja meg, hogy az életmű-magyarázatként is szolgálhasson.⁶

Aligha tagadható, hogy a XX. század első évtizedeiben Péguy írásművészete, korai halálával megpecsételt (írói) sorsa azok közé a nemzedéki élmények közé tartozott, amelyekben Márai is osztozni látszott, legalábbis ezt igyekezett írónk hihetővé tenni. A kurta utalásból azonban nem tudható meg, hogy itt Péguy élete, világnézete vagy írói stratégiája tette-e Márai előtt rokonszenvenné, a készülődő szerző példaképek között válogatott, olvasmányjaiból különféle eszmék és szerzők példája vált számára követhető-

vé. A magam részéről egyelőre egyetlen fogózóra leltem (ami persze nem zárja ki, hogy egy alaposabb Márai-Péguy összeolvasás nem találhatna több egybevethető tényezőre): bizonytalanul feltételezem, hogy az 1902-es *De Jean Coste* (J. C.-ről) szegénység-elképzelése és egy korai Márai-mű között lehetséges kapcsolat. Péguy megkülönbözteti a szegénységet meg a nyomort, az előbbi organikusnak, az utóbbit létrehozottnak véelve. A szegénységnek mintegy morális és esztétikai értékévé emelése így az *Áhtat könyve* Rilkéjének közelébe hozza a francia író. A magam részéről korábban csak Rilkéről emlékeztem meg, mint egy Márai-töredék előszövegéről⁷, ám nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Péguy nézete hozzájárult Márai szemléletének formálódásához. Péguy hangsúlyozott „franciasága”, erős katolicizmusa távolinak tűnik a gyermekifjú Máraitól, aki inkább az osztrák-magyar századfordulós esztétizáló elkötelezettség híve volt.

Az azonban megfontolandó, hogy jóval később váratlan összefüggésekben merül föl Péguy neve⁸, méghozzá szabad, kötetlen idézet formájában, valamiképpen úgy, hogy az *íróság* körüírását a francia szerző egy bon mot-ja teszi szemléletessé. S bár Márai már az 1940-es években nemigen emlegeti Péguy-t, a mottóban közölt mondatok szerint beépítette francia irodalmi ismereteibe. Mindennek „ellentett”-je szintén árulkodó lehet. Amikor a *Zendülők* megjelent, akkor a kritikai visszhangban erőteljesen hangzott föl Cocteau neve, mindenekelőtt a *Vásott kölykök* – mint lehetséges előszöveg. A két regény megjelenését alig egy-két hónap választja el egymástól, s a magyar irodalmi élet számottévvő francia irodalmi érdeklődésében a francia újdonságok nem csekély szegmenst mondhattak a magukénak. Különösképpen egybehangzónak tetszett a kamaszkor, a fiatalkori zendülés regényesítése, amely – jóllehet mindkét szerzőnek sok „köze” volt, igaz, más-más avantgárd irányokhoz – ezúttal nem ebből az irodalmi/művészeti generációs szemléletből bontakozott ki. Márainál ugyan lényegesen fontosabb a generációs ellentétek megjelenítése a világháború „történelmi” kontextusában, egy freudista módon értelmezhető Apai (világ)hatalom ellen lázongó fiatalság morbid-halálós játéka meneküése, Cocteau nem kis mértékben francia hagyományra, saját kisregényeinek kísérletére hivatkozva, a saját világ, öntörvényű nyelv megteremtődésének, és ezáltal a személyiség körülhatárolásának „világi” meghatározottságából kilépő „kisközösségének” rajzával a címbe vetített jelző, „terribles”, létre vonatkoztathatóságát tételezi; amely létben a főszereplők játékbeli, azaz „valódi” énné azonosulásának, így az igazinál számukra igazibb, mert díszletes, jelmezes világnak fenntarthatóságát csupán az önpusztítás szavatolja (önpusztítás mint esztétikai cselekvés!). Márai egyszerre radikálisabb és visszafogottabb: részint azért, mivel nem a szürrealizmus felől érkezve, a nyíltabb konfliktusosság dramaturgiáját alkalmazza, s a kisvárosiasság „térfogatában” helyezi el a történéseket, részint azért, mivel a *Zendülők* gyermekifjai mögött az Apai hatalom konvencionális Rendje és az ez ellen ágáló aberrációk káosza található, így szinte kézzelfoghatóvá válik, mint kísérlik meg az iskolatársak a kilépést (nem annyira a kiskorúság megőrizte, illúziókkal teli színjátékba, mint inkább) a körülmények kényszerítettségéből. Cocteau szürrealista, de legalább „szürreális” szobabelsőivel szemben ugyan Márai sem egy karneváli világ önfeledtségét, hanem a színház torzító/torzuló perspektíváját állítja. A tematikai és több részletet érintő, nemegyszer távoli hasonlóság mindenesetre elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a *Zendülők* besorolódjék oda, ahová a Cocteau-regény (kevésbé véve figyelembe a Garrentrilógia eltérő horizontját), ugyanakkor leszűkítő szemléletre vall, ha csupán az összehasonlítással valószínűvé tehető, ám korántsem perdöntő Cocteau-párhuzamok felől tekintjük a Márai-regény világirodalmi elhelyezhetőségét; talán azt (is) lehetne hangsúlyozni, hogy a *Zendülők* kortársi fogadtatása összekapcsolódik a magyar kritika francia tájékozódásával; így ez olykor fontosabbnak tűnik, mint a néhány odavetett, rendszerező, de értelmező igényt nemigen tartalmazó megjegyzés: a Cocteau-regény francia (és nem fran-

cia) párhuzamainak, előzményeinek (Alain-Fournier!) feltárása Márai későbbi kijelentéseinek igazságát erősítheti. Írónk ugyanis kategorikusan, majdnem indulatosan tagadta, hogy regénye írásakor (1929 körül) ismerte volna Cocteau művét; s minthogy Cocteau-é 1929-ben jelent meg, Máraié 1930-ban (1929 augusztusa végén már részlet látott napvilágot a *Prágai Magyar Hírlapban* meg az *Ujságban*, 1930 májusa végén pedig a regény ismertetése) kijelentéseinek van kronológiai fedezete. Annak filológiai feltárása, miszerint (egyébként kétségbe vonhatóan) Márai tudott-e a Cocteau-regényről és mennyit, legföljebb abból a szempontból rendelkezik némi jelentőséggel, amely valószínűsíti, hogy a *Vásott kölykök* részint bevezetett, részint elfogadhatóvá tett egy tematikát, a kamaszkor versus világtrend motivikáját, s az európai gondolkodásban új fejezetet nyitott, természetesen nem önmagában. Az európai irodalmi kontextusból itt nem Musil *Törless iskolaévei* kezdeményező/alapozó jelentőségére utalnék, jóllehet nem volt ismeretlen a hajdani *Nyugat*-olvasók körében, más kérdés, hogy 1929/30-ra ki emlékezett Magyarországon az akkor már másfelé tartó Musilra. 1930-ra erősen módosultak az avantgárd törekvések, Máraiéi is, illetőleg az Európa különféle országaiban megtapasztalt (történelmi, társadalmi, gazdasági, kulturális), nemegyszer radikálisnak mondható változások, részint a szerveződő krizeológia elméletírói elemzésének regénybe, publicisztikába átültetése során szembesültek a magyar szerzők is az angol, a francia, a német irodalomból érkező fejleményekkel, és lett Proust, Virginia Woolf, majd Joyce néhány műve a kritikai tájékozódás célpontja. Ebben a körben érdemel figyelmet, hogy a *Nyugat* már 1930-ban hírül adja Cocteau regényének megjelenését, rámutatva a francia előzmények (köztük a Márai-művel kapcsolatban is fontos) André Gide-kötetek előzmény voltára.⁹ Még ugyanabban az évben számol be Sárközi György a *Zendülők*ről. Ő már céloz a *Les enfants terribles* tematikai rokonságára, mellette a nagy hatású Gläser *Jahrgang 1902*-jét, majdnem Márai és Sárközi évjáratát emlegetve.¹⁰ Ez utóbbi regény 1928-as kiadásával, a generációs ellentétek és a háborús események összeírásával, nem utolsósorban a szülői képmutatás megjelenítésével nem pusztán a tárgyi világok analógiájára hívja föl a figyelmet, hanem elkötelezettségével tematizálja a korszakváltást, egyúttal a szexuális problémák nyílt kibeszélésével Magyarországon is népszerű olvasmánnyá vált, így a *Zendülők* „világ”-ának környezeti tényezőjeként fogható föl. Amit Sárközi Márai művéről állít, általában elmondható a tárgykör földolgozásairól: „Nem kellemes regény ez, s van valami laboratóriumi illata – de az író művészi biztonsága előtt, ahogy gazdag realizmusával végig az élet szintjén tudja tartani ezt a laboratóriumi anyagot, kalapot kell emelni.” Arra talán nem árt utalni, hogy a realizmus ebben a felfogásban a cselekményvezetésnek olyan sajátosságára céloz, amelyben egy XIX. századi módon fölfogott erkölcstörténeti elszántságot a pszichológiai, sőt: pszichoanalitikai „módszer” alkalmazása rétegi, és teszi átláthatóvá személyiség és társadalmi elvárások összeütközését. A Cocteau-műről beszámoló François Gachot pontos információkkal szolgált, Márai (és Sárközi) talán a *Nyugattól* szerették korai tudomásukat a Cocteau-műről. Ezzel szemben Komlós Aladár, a franciaországi vonatkozásokban gazdag *Idegen emberek* recenziése Márai új regénye és Paul Morand, Joseph Roth, valamint Ilja Ehrenburg nevét véli fontosnak említeni, mikor a mű külső kontextusát fölvezet.¹¹ Eléggő meglepő módon. Kivált a Máraiéval ellentétes pályát befutó Morandra gondolva. Várkonyi Nándor irodalomtörténetében más szerzők hatását feltételezi Márai 1920-as, 1930-as pályaképét megrajzolva. Ebben az esetben megfontolandó: indokolt-e, s ha igen, mennyire az utalás a megnevezett szerzőkre, még érdekesebb: kiből milyen asszociációk „ébrednek” Márai-regények, publicisztika olvastakor. Az irodalomtörténet osztályozó, rendszerező „gyakorlata”, egy alakuló kortársi világirodalom-elgondolás, „kanonizációs” stratégia milyen szöveggörnyezetben helyezi el a Márai-oeuvre-t, s ehhez miféle értékítéletek kapcsolódnak. S bár nevek ötletszerű fölmerülése nemigen

lehet eligazító, és talán pontosabban jellemzi az értekező műveltségét és elkötelezettségét, mint a bemutatandó életművet, annyi megengedhető, hogy más forrásokkal egybevetve föltáruhat az az irodalmi mező, amelyen a Márai-életmű a kortársi értelmezések szerint besorolódik. Annyit mindenesetre hozzá kell tennem az eddigiekhez, hogy a *Zendüülök* már 1931-ben megjelent franciául, s erről a publikációról Gyergyai Albert hamar beszámolt a *Nyugat* olvasóinak anélkül, hogy bővebb fejtegetésekre teret kapott volna (feltehetőleg az idő is sürgette a kurta beszámoló nyomdába adására)¹². E meglepően korai fordítás (Gara László kezdeményezése feltételezhető, így csak kis részben képzelhető el a kifejezetten francia irodalmi/kritikai igény a megjelentetésre) több nézőpontból szemlélhető: miért éppen ez a Márai-regény és miért ekkor került a francia olvasók elé; másképpen szólva: miért ekkor és miért e művel sikerült meggyőzni a francia kiadót a fordítás megjelentetésének szükségességéről? Ezen töprengve kaphat nagyobb hangsúlyt a Cocteau–Márai-„viszony”; talán feltételezhető, hogy a fordítók a Márai-mű önréteke mellett abban bíztak, hogy a Cocteau-„siker” oldaltízének felhajtóereje segíti a Márai-mű befogadását. De elképzelhető, hogy azt érzékelték: a Márai-regény az esetleg a *Vásott kölykökre* emlékeztető részletek ellenére az eltérések, a másféle rokonítási lehetőségek gazdag tárházát kínálja föl a francia olvasóknak. Várkonyi Nándor más tájakra irányította a Márai-pályakép magyarázatát. „A rossz mesterek (Freud, Gide, Marx) hatása a »felszabadulás«, »vitalizmus« irodalmának lecsapódásában jelentkezik (Márainál Bébi, Sziget); a lázadást pedig a *Zendüülök* története írja le.”¹³ S most függetlenül attól, hogy két „síkon” fut a regényértelmezés, az Várkonyi jó érzékét dicséri, hogy a kétes értékű elismerés (1940-ben sem Marx, sem Freud, de még Gide emlegetése sem nevezhető pozitívnek, s az idézőjeles felszabadulás és vitalizmus sem dicséretnek) olyan forrásbázisra utal, amelyre építve rétegzettebbé tehető a világirodalmi kontextus, különösképpen arra gondolva, hogy Gide acte gratuite-jének és a freudizmusnak rálátása a Márai-regényekre inspiratív lehet. Hogy Freud (és Ferenczi Sándor) hatástörténetébe Márai besorolandó, a kutatás már tudomásul vette, elismerte, tudatosította. Gide-hez fűződő, különböző időpontokban különböző jellegű kapcsolódását Márai naplóiból, újságcikkeiből (*Ujság* 1928. aug. 26., 1936. nov. 13. stb.) rekonstruálhatjuk. Éppen a *Zendüülök* esetében gondolható meg: vajon a franciára fordított és a Gabriel Marcel-ismertetésre alapozott feltételezés szerint a *Nouvelle Revue Française*¹⁴ körében viszonylag jól fogadott regény mivel válthatta ki Gide elismerését¹⁵. Igaz, itt elsősorban Márai tanúságára hivatkozhatnók, bár akad egy később-ről származó, közvetett dokumentum is. Annyi azért tudható, elsősorban a Márai-naplókból, amelyek évszámok tekintetében talán olykor kétes hitelűek, de amelyek a személyi kapcsolatok följegyzését illetően jórészt elfogadhatóak, hogy Gide és Gabriel Marcel, főleg ez utóbbi, nem egyszerűen hallott Márairól, hanem valamiképpen számon is tartotta. Gabriel Marcellel aztán Svájcban 1948-ban találkozott¹⁶ (erről alább). Az nem egészen világos, hogy Gide és Márai Párizsban ismerték-e egymást, s még az sem, hogy ez az egyébként nem elképzelhetetlen, bár bizonyára felületes, talán egy-két találkozásra szorítkozó ismeretség az 1920-as években, esetleg a napnyugati őjrát esztendejében történt-e. Egy 1947-es naplóbejegyzés szerint Gy. hazatérve Párizsból közli, Gabriel Marcel érdeklődött Márai felől¹⁷, 1948-ban egy párizsi magyar újságíró látogatja meg felesége és Gyergyai Albert kíséretében a magyar író, s a *Zendüülök* francia visszhangjáról beszélgetnek: „Gide és Gabriel Marcel még emlékeznek a könyvre. Ez lehetséges. De én már csak homályosan emlékeztem a könyvre s mindarra, amit nekem jelent.”¹⁸ (A *Zendüülök* 1945-ben újra megjelent, de az nem egészen biztos, hogy Márai korrektúrázta, lehet, hogy a legutolsó kiadás, az 1930-as lenyomata lenne?) Nem sokkal ezután egy olasz követségi tisztviselővel ebédel, beszélgetésükkor mondja Márai Gide-ről: „akit én nem ismerek elég jól”¹⁹. Aligha Gide műveire vonatkozatható ez a megjegyzés, hiszen azokról elég sűrűn

esik szó a naplókban. Gide regényei, színművei olykor napi olvasmányok, az emigrációban végiglapozott *Thésée*²⁰ a *Béke Ithakában* előszövegei közé számítható²¹. Már emigrációs följegyzés: a Renccontres International svájci ülésein keresi meg Gabriel Marcel azzal, hogy megvásárolta a *Féltékenyek* (1947-es!) svájci kiadását. „Kis, torz ember, olyan mintha Németh László egyik napról a másikra megöregedne. Kappan hangon beszél, öreg gyerek. Valamilyen izgatott fecsegési, közbeszólási kényszer neurozisz hatása alatt egy héten át nem áll be a szája. De »Journal métaphysique« -jéről azt hallom, jelentős könyv; el kellene olvasni... (Úristen, mit kellene elolvasni!)”²² Hogy aztán valóban elolvasta-e, nem tudható. A mondatok azt sejtetik, hogy a személyes érdekelttség ellenére Márai nemigen ismerte föl Gabriel Marcel jelentőségét; viszont nem a személyes érdekelttség gondoltatja el vele Gide Nobel-díjához fűződő értékelő megjegyzését: „ez az első olyan jutalmazás, amikor a Nobel-bizottság végre megbecsülte magát és a díjat. Gide a század egyik legnagyobb szellemi alakja. Hatása mélyebb, mint általában az irodalmi hatás. Az örök forradalmár ő, az igazi, aki nem a társadalmat akarja forradalmasítani, hanem az embert, önmagában.”²³

(Márai megállapításából semmit nem von le, hogy Thomas Mann hasonló elismerését hasonlóképpen üdvözölte. Csakhogy Gide esetében a személyiségválság talán egyik legkritikusabb évében ír Márai a *maga* problémáiról: 1947-ben még némi remény csillan föl a magyarországi változásokat illetően, Gide 1930-as esztendőkbeli útirajzának emléke derenghet föl, valamint önéletrajzi jellegű munkáinak „üzenete”.)

Olyan vélemény megkockáztatása tartozhat ide, miszerint ezen a helyen Márai önnön életútjának párhuzamosságait a Gide-ével tételezi, aki erős (baloldali) rokonszenveit és a narrációra vonatkozó nézeteit nem tagadta meg, a társadalmi váltás szükségességében továbbra is hitt, de az Eszme torz gyakorlatát elítélte, miközben a narráció „újító lelkesültség”-ét fenntartotta. Márainak 1919-es radikalizmusát német- és franciaországi tapasztalatai véglegesen a múltba zárták, az 1930-as esztendőkből ellenben irodalmi/irodalompolitikai nézetei módosultak, mint ezek a Babbitshoz fűződő viszony átalakulásában érzékelhetők, később az *Ujságból* a *Pesti Hírlap*ba átülés keltett feltűnést, jelezte a „forradalmiság”-nak egy elvontabbban eszmei, irodalmi megjelenítését célzó gondolkodás megerősödését, s ezzel párhuzamosan a hagyományosabb regényalakzatok elhagyását a kevésbé cselekményes, inkább az emberi lényegre, az egzisztenciára, a szubjektum „itt-lété”-re vonatkoztatható epikus kérdések megfogalmazódását. S bár a Cocteau–Márai rokonítás hangoztatása szinte a legújabb időkig nem veszített elfogadottságából, a Gide–Márai és más irodalmi érintkezések tételezése, a személyes kapcsolatoktól függetlenül, nem *újra-*, hanem határozottabban *megfontolást* igényelne. Várkonyi Nándor idézett mondatára visszatérve, mindenekelőtt az (volna) gyümölcsöztethető, hogy olyan hármasságot gondoltat el egy „önfelszabadító” írói cselekvéssorozatban, amely egymásra olvasható diszkurzusok együttesében (az irodalomban, az önterápiás analízisben és az ezekhez fűződő, szövegiségű pedagógiában) véli kijelölni az írói magatartást meghatározó epikai stratégiát. Minek következtében ott jelöli ki (részben) a maga írói pályaszakaszát 1947-ben, ahol egy pszichoanalitikus, társadalomelméleti és irodalmi narratíva találkozik. Innen aztán konkrét művek szembesítésére kerülhet sor. Ezt megkönnyíti, hogy a kamaszkor ösztönvilágának, az „én” uralhatatlanságának vagy „fejlődési” anomáliáinak összekapcsolódása a zendülő attitűddel Márainak témája az 1920-as esztendőkből nemcsak eltervezett és csupán torzóként megvalósított regénykísérletében, hanem publicisztikájában is, illetően az életrajzi műformát a fent nevezett hármasság jegyében újragondoló *Egy polgár vallomásaiban* (amelynek a Rousseau-t „idéző” műfajjelölése talán nem független Márai Gide-olvasásától), majd az (ön)életrajzi epizódoktól elidegenített, azok egy-egy utalását novellává fejlesztő és ezáltal

átminősítő igyekezetében. Két mozzanat kiemelése kívánkozik ide. Az egyik a *Zendülő*k előszövegeinek további lehetséges körét célozza meg, a másik a Márai–Gide kapcsolat fejleményeinek néhány adalékát helyezi az előtérbe. Persze a két mozzanat egymásból következnek, s a háttérben ismét Márai (világ)irodalmi műveltségének jellege dereng.

Míthogy Márai az 1920-as esztendőek elejétől kezdve készült arra, hogy rövid intézeti esztendejét (az intézetet mint a körülkerítetttség létformáját), valamint eszmélkedésének és műveltsége alakulástörténetének gimnazista korára időzített szakaszát önmagától eltávolítva epikus műben gondolja újra²⁴, részint feltételezhető érdeklődéssel kísérte nyomon, ebben a tárgykörben mi történik az európai irodalmakban, részint kereste: a világháborúba, majd az ezt követő eszmei, politikai zúrzavarba torkolló és értékválsággal jellemezhető „apai” gondolkodást, nyelvet, magatartást, mindezek kulcsfogalmait elvető irodalom miképpen talál és talál-e valóban új(fajta) megnyilatkozási lehetőséget. Illetőleg: az avantgárd köztételt hogyan utalhatja a feledésbe a modernség egy újabb, a klasszikus modernséggel is vitában álló változata. Nem feltétlenül szakítás ez a századfordulás műfajokkal és műformákkal, de részint újra-, részint szétírása. A másik idegondolható probléma: vajon nem beszédes-e, hogy az *Egy polgár vallomásai* két kötete között üres tér és idő tátong? Az első kötet kamaszkori kitérője (még nem áttörése) és a világháború kezdete párhuzamosan készül elő, majd találkozik egymással. A második kötet immár megváltozott történelmi és személyes helyzete az Európába, a remélt (totális?) szabadságba távozás élményével nyit (egy secessióéval?), hogy az íróvá avatottság ne a beérkezés, hanem a hangra lelés, a formára, a műfajra találás messze nem egyértelmű kicsengésével záruljon. Az 1934/35-tel újabb fordulóponthoz ért Márai-pálya úgy integrálja az 1920-as évek kezdeményeit, hogy erre a két évre egymásra olvasódik az 1920-as évek keresése a fölismerhetetlenné tett, de az írói pályán továbbra is szerephez jutó „világ”-irodalmi előszövegek együttesével.

E nézőpontból szükséges két regényről szólni. Az egyik Hessének *Demianja*, amely – ha úgy tetszik – beilleszthető lenne egy, a német nyelvterületen sokat művelt nevelődési regény típusába, de amely részben ezen keresztül a kamaszkori lázongás, útkeresés, tévelygés elbeszélése, a külső és belső történés párhuzamos megjelenítésével; anélkül, hogy „pszichologizálna”, valójában a Freud „után” megjelent sok regény divatját elkerülendő. A regény történetéhez hozzátartozik, hogy Hesse Emil Sinclair álnéven adta ki, elhárítandó, hogy a szerző és az elbeszélő olvasói/kritikusi azonosítása elterelje a figyelmet a „keresés” (quest) XX. századi változatának egyik lehetőségéről. Hogy itt a goethei, női közbenjáró révén való önmagára találás beiktatódik, nem semlegesíti a vétkezésbe merülés epizódjait. Kiegészítésül annyit jegyeznek meg, hogy ez a hessei úttörés szabadíthatta föl Franz Werfelt, akinek 1928-as *Der Abiturientagja* (Érettségi találkozó) sem mellőzhető e fejtegetés szempontjából, hiszen az időbeli egybeesések mellett a tematikai hasonlóságok fölmerülése arra utal, hogy az 1920-as esztendőök végén lett időszerűvé a kamaszkori tévelygések regénybe írása, amely további „cáfolata”, szétírása a nagy hagyományú nevelődési regényeknek. Márai kétségen kívül olvasta a *Demiant*. Előbb 1923-ban *Első élmény*, aztán 1924-ben *Emil Sinclair ifjúságának története* címmel ír a műről²⁵, kitérvén szerzőjének személyére is, mintegy jelezvén, hogy ezzel az írással még nem fejezte be a mű megjelölte témával történő foglalatosságát. Mármost a Hesse-regény „motivikája” meg a Máraié közös jellemzőket mutat, ennél fogva a Cocteau–Márai kapcsolat mellé (vagy elé) a Hesse–Márai összefüggés bevonandó.

A másik regény éppen André Gide-nek folyamatosan alakuló önéletrajza: *Si le grain ne meurt* (Ha el nem hal a mag), amely a rousseau-i vallomásformát stilizálja át, több ízben töprengvén az elbeszélői őszinteségről, amely talán úgy is érthető, mint védekezés a társadalmi és az öncenzúra erőszakolta elhárítási mechanizmussal szemben. És amely a kamaszkori lázongások, a freudi „menekülés a betegségbe”, a nemi „tévelygések” föltárását a

személyiség alakulástörténetébe beágyazva vázolja föl. S így nemcsak a *Zendülők*, hanem az *Egy polgár vallomásai* felé is mutat. A Gide-nek tulajdonított írói „forradalom”: miszerint a belső érés története vallomásnak és önreflexiónak kölcsönösségével írható epikus műbe, amelyben a külső események többnyire kivételülései a belső történéseknek, illetőleg (más oldalról szemlélve) keretei mindannak, ami belül zajlik; Márai egy modorosságig hangoztatott szintagmája érzékelteti ezt az elbeszélői elszántságot: „minden következménnyel”, s ez összefüggésbe hozható az önmagára és másokra vonatkoztatott úgynevezett „forradalmisággal”. Azzal nevezetesen, hogy a kompromisszumoktól mentes magatartás által írható körül az a személyiség, akinek néven nevezése éppen a nyelv szubjektívizálódása révén esetleges lehet. A nyelv eredendő dialogicitásának fölismerése azt jelentheti, hogy a néven nevezés akképpen mentes a kompromisszumtól, hogy nem enged a banalitásba fúlás, a konvenciókba lépés, a tetszetős, ám üres művészkedés kísértésének, „minden következménnyel” viszi végig (az író) elhatározását narratívája érvényesítésére. Tanulságosnak minősíthető, hogy Márainak ez az 1930-as esztendőktől szinte élete végéig kísérhető fordulata André Gide több évtizeden át tartó, hol egyetértő, hol vitázó olvasásával is összefügghet, Gide példája a modern narráció esettanulmánya Márai számára.

Persze Gide akképpen „rossz mester”-e Márainak, hogy általa és vele Márai-francia-ság-képzete is formálódik, a költői kisprózát tartalmazó kötetekben a francia író emlegetése érzékelteti Márai irodalmi műveltségének francia összetevőit. A *Négy évszakban* (1938) a 33 íróról közölt karcolatból nyolc a francia irodalomé, Duvernois, Proust, Maupassant, Céline, Rimbaud, Baudelaire, Gide, Stendhal, az *Ég és föld* (1942) 27 íróportréjából hat jut a francia irodalomra: Renard, Cendrars, Gide, Anatole France, Villon, Montherlant; s itt nemcsak az ismétlődés tetszhet igen fontosnak (éppen Gide többszöri előfordulása), hanem az is, ki maradt ki: például Duhamel, akiről újságcikkekben írt; hogy a szürrealisták és a dadaisták nem említettek, az expresszionista évtized és annak felejtetése jelölhető meg talán oknak. Cocteau sem létező szerző, mintha közvetve üzenne kritikusainak/olvasóinak Márai, a tematikai egybevetetőségen kívül nincs közük egymáshoz. Ellenben Gide tanulmányozása közelebb vihet a Márai-életmű magyarázatához, emígy fordítható le talán a „sugallat”. Még olyan (valószínűsíthetően) véletlen egybeesésekre is lehetne hivatkozni, mint Hippolyte Taine *Az angol irodalom története* megismerésének fontossága a gyermekifjú Gide és az emigráns Márai pályáján. Gide említett önéletrajzi jellegű regényében, Márai emigrációs naplójában számolt be arról, mint lett „irányító”, „eligazító” olvasmány a pozitívizmus irodalomtörténetésének könyve, Márai akaratlan cselekvése, váratlan belelapozása a Taine-műbe eredményezte, hogy napi olvasmányá lett egy-egy rész elolvasása²⁶. Több ilyen (esetleges, de messze nem tanulság nélküli) egybevetési lehetőség sugallja, hogy a naplók Gide-emlétséi nemcsak egy folyamatos olvasói reagálást szemléltetnek, hanem egy életmű, egy elbeszélői stratégia értelmezését, a vele folytatott küzdelmet is. Mellékesen jegyzem meg, hogy az 1949-es naplójegyzetekből²⁷ az alábbi francia szerzők olvasására derül fény (válogatás): Stendhal, Apollinaire, Claudel, Thierry Maulnier (személyes ismerőse Genfből), Malraux, Mauriac, Musset, Maclair, Maupassant, Montherlant, Baudelaire, nem is szólva Gide-ről, akinek korábban említett 1946-os *Thésée*-je így aposztrofálódik: „Hetven éves elmúlt, amikor ezt az okos, erős, szemtelen kis könyvet írta. Ez a könyv igazi nagyságot, írói erejének igazi lendületét mutatja. Ez a gúny az igazi fiatalsága.”²⁸ Nem sokkal ennek előtte ez olvasható a *Naplóban*: „az utolsó napokban nagy erővel kísértett meg: az Odysszia folytatását szeretném megírni, a könyvet, melyben Kyrke, Penelope, Telemachos és Telegon(!) elmondják mi is az igazság Ulysses körül?”²⁹ S a Gide-olvasmányt néhány lappal követő bejegyzés: „A könyvtárban. Három könyvet találok, amely felvilágosítást adhat a Telegonos-mondáról: Wilamowitz: »Homerische Untersuchung«-ját, C. Robert »Die griechische Heldensage«-ját és egy

Telegoneia című kiadványt.”³⁰ Nem sokkal ezután elkészült a *Béke Ithakában* című regény, addig azonban Márai nemcsak olvasmányairól jegyzett be naplójába, hanem élete drámai fordulatairól is. Útleveleink érvényessége lejárt, és Madame C. magasrangú diplomata férjének segítségével volt szükséges ahhoz, hogy ne utasítsák ki Itáliából, ne küldjék az emigránsok számára fenntartott „táborba” a magyar író és feleségét.³¹ Ez a Madame C. aztán a naplók egyik fontos személyisége lett. Még az 1930-as esztendőben ismerte meg Márai Budapesten, 1945 utáni budapesti látogatásakor ismét találkoztak. A diplomatafeleség, leánykori nevén Paulay Erzsébet, a Nemzeti Színház örökös tagja, a legendás színházigazgató, Paulay Ede leánya, aki a szép karriert befutó Vittorio Cerruti (1881–1961) felesége lett, s akiknek Elisabetta Cerruti néven megjelent önéletrajza (az 1952-es londoni kiadás címe: *Ambassador's Wife: A követ felesége*) több nyelven jelent meg, és betekintést engedett nem csupán a diplomata házaspár különböző országokban szerzett tapasztalataiba, hanem érzékeltette, miként alakult egy magyar színésznő élete, midőn reprezentációk asszonyaként kellett szolgálatot teljesíteni. A budapesti palotát birtokló olasz–magyar házaspár a világháború után az egykori lakhely romjait látta viszont³² (hasonlóan Márai Mikó utcai házához), majd Itáliában élve több ízben voltak Márai segítségére, illetőleg a naplóbejegyzések szerint sűrűn fordult meg a posta Róma és Nápoly között. Madame C. mellett az alábbi, már részben feltárt, történet főszereplője T., a művészettörténész, akiben Tolnay Károlyt, a Charles de Tolnay néven világhírűvé lett Michelangelo-kutatót tisztelhetjük. Tolnay ismerte Márai munkásságát, és talán ebben lelhetjük meg annak magyarázatát, miszerint levélben kereste meg André Gide-et, a friss Nobel-díjast, terjesztené föl Nobel-díjra az emigráns magyar szerzőt.³³ A naplójegyzetek közlik Gide választát, amelyet a Tolnay-hagyatékából publikált és fordított le Lackó Miklós, de az alábbiakban Pataky Virág fordításában a naplóbeli francia közlés magyar változatát írom ide:

„(1949. szept. 29.) Tisztelt Uram! Szívvel támogatom a kezdeményezését Máraival kapcsolatban, akinek munkásságát továbbra is élénk érdeklődéssel figyelem. De legyen óvatossággal jóindulatú buzgalomban. Tudja, a Nobel-díj bizottság esetében nincsenek szigorú értelemben vett *jelöltek*. Amikor a skandináv bizottság engem javasolt, azt a tanácsot kaptam [Olvashatatlan szó, a napló közlése], hogy óvakodjam mindennemű közbenjárástól és befolyásolástól – az csak ártana. Sőt határozottan kértek, hogy lehetőleg ne tudjak semmiről. – Ráadásul elképzelésem sincs, kinél járhatnék közben. Mindazonáltal, alkalom adtán, kérem, biztosítsa Márait őszinte rokonszenvelemről, és adja át neki baráti jókívánságaimat. Szívvel üdvözlettel, André Gide.

T. S. V. P.= Fordítson!

Lucien Maubry – 137 Boulevard Raspail – állandó kapcsolatban áll a Nobel-bizottság tagjaival. Tőle kaphatna tanácsot, ha felkeresné [ezt a szót áthúzta, helyette:] beszélne vele a nevemben.”

Madame C. *megható* (ez Márai szava) levél kíséretében juttatta el a közös akciónak ezt az eredményét (Dr. Ó. a harmadik személy); Márai mértéktartóan kommentálja, hogy „A Garrenek műve” „minden, amit – a Nobel-díj birtokában le tudnék tenni a világ elé, s ez a könyv nem tökéletes.” Majd: a Nobel-díjat megkapták „elsőrendű írók, aztán Sinclair Lewis, aki ponyvaíró, s három év előtt egy chilei költő, akiről sem azelőtt, sem azután nem hallott senki; megkapta Grazia Delledda(!)... s aztán Gide, Eliot, Mann.” A díjat kaptak közül Babitsot és Móriczot hiányolja. Gide-ről: „Gide, akit személyesen nem ismerek, a »Revoltés« óta emlékezik reám, s nagyon igazi, gidei, őszinte és jóleső, amit ír.”³⁴ Lehet, hogy Gabriel Marcel egykori *Zendülők*-ismertetése, aminek időpontját Márai emlékezetből 1933-ra teszi, hozzájárult az olvasás nem múló hatásához. Míg Marcellel a genfi értekezleten (volt róla szó) találkozott, ezúttal Gide személyes ismertségét tagadja. Itt jegyzem meg, hogy Gabriel Marcel előszavát Katherine Mansfield francia nyelvű

levelezéskötetéhez regisztrálja naplójában.³⁵ Újra a véletlenek kiszámíthatatlan játéka: a Gide Nobel-díjának örvendő Márai nem sejtette, miként léptetik be az általa oly becsült francia író egy olyan tervbe, amely megvalósulása esetén az emigráns szerző világhíréhez vezetett volna. Hogy ez a levélváltás epizodikus jelentőségű maradt Márai pályáján, mit sem változtat azon, hogy a Gide-Márai viszony további kutatásokat igényel, egészen szövegek találkoztatásáig. Márai emigrációjában fölillant, hogy az általa korábban „megismert” Franciaországba, Párizsba települne át, de maga sosem számolt komolyan ezzel az elgondolással, hiszen a francia irodalmi életbe bekapcsolódása, regényeinek esetlegesen újabb kiadása nem látszott megvalósíthatónak. Egy 1949-es esemény révén bővebbet megtudunk Márai egy szintén torzban kimúló francia kapcsolatairól.³⁶

⁶ Előzményként annyit jegyeznek meg, hogy Márai Sándor Magyarországról történő távozását az tette lehetővé, hogy svájci meghívást kapott egy nemzetközi írói-értelmi-ségi találkozóra, s a kiutazás előtt tornyosuló akadály elhárítása valójában Horváth Zoltán jótékony beavatkozásának köszönhető. Hogy aztán ez a nemzetközi értekezlet a találkozásokon, az alkalmi ismeretségeken kívül mit hozott, azt a Márai-naplók nem tartalmazzák, így azt sem, részt vett-e aktívan a vitákban, tartott-e előadást. 1949-ben, mint a följebbiekben írtam, Madame C. férjének közbenjárása lehetővé tette a további itáliai időzést, de az Itálián kívüli utakra írónknak nem volt pénze. Lassan, meglehetősen mulatságos körülmények között a questurán mégis kiállítottak számára egy útlevelet, a nápolyi angol könyvtár mellett egyébként az Institut Français bibliotékáját is látogatta, aztán a svájci vízum is megérkezik. Mindez azért, hogy részt vehessen a Mouvement Européen lausanne-i konferenciáján. A Denis de Rougemont elnökölte mozgalom értekezletére végül mégsem megy el Márai. „...s nem szeszélyességből nem megyek, a leküzdhetetlen utálat miatt, amely minden ilyen illegetés és szófecsérlés távlatára megmozdul bennem...” S még valami, ami nagyon szomorú: „minden mély szolidaritásom mellett, amelyet a magyarság iránt érzek, nincs lelki erőm kiállani a világ elé azok társaságában, akik ma a magyarságot a világ előtt képviselik. Ez vonatkozik az otthoniakra, akikkel szakítottam, éppen úgy, mint a künnlevőkre, akikkel nem tudok szövetséget kötni.”

Márai az év hátralévő részében emigrációs, ideiglenesnek bizonyuló otthonában marad, tanulmányozza megírandó regényei tárgyi anyagát, olvassa a könyvtárból hozott könyveket, a francia irodalomból Duhamelt, Lamartine két versét idézi, és élete következő negyven esztendejében sem lesz hűtlen ahhoz az életformához és ahhoz a kultúrafelfogáshoz, amelynek megformálódásában a franciaországi tapasztalatoknak, a francia olvasmányoknak is számottevő szerep jutott.

Az 1920-as esztendő Párizsában találkozott a spanyol emigránsokkal, 1933-ban a Párizsban ténfergő német menekültek helyzetét írja le, nem sejtve, a leírás majd az ő 1948/49-es olaszországi szituáltságára is érvényes lesz: „Az idő emigráltjai nem tartoznak egy más népközösséghez s a terror, amely elől menekülnek, nem lokális. (...) Az idő emigránsai nem várnak semmit. A haza, amelybe visszavágnak, elsüllyed az időben.”³⁷ Visszafelé haladva az időben kitetszhet, mily mélyen foglalkoztatta Márait a francia összeomlás; kiállása a francia kultúra, a francia szellem mellett nem realizálódhatott publikációban, mivel a cenzúra tiltásába ütközött, 1945-ban tudta csak közreadni *Franciák* című esszéjét. Jean d’Arctól indítva Pascalon keresztül az enciklopédistákat idézte meg, a francia művelődés századaiból Victor Hugónak az ostromlott Párizsból küldött versére hivatkozva.³⁸ A *Napnyugati őrvjárásban* ezt jegyezte föl: „Nem hiszek a nyugati kapitalizmus mai formájában, de hiszek abban, hogy ez a kapitalizmus ki tud még termelni új életformákat.”³⁹ Naplóiban – önmagával is vitában – erre a tézisre reagál, nem utolsósorban francia olvasmányait segítségül hívva, a francia kultúra tapasztalataiból merítve. Márai világirodalom-képzetében, világirodalom-tudatában a francia tényező

igen számottevő, Gabriel Marcelhez és Gide-hez fűződő kapcsolatai aligha mellőzhetők életpályája rajzában. A „franciás” Márai alakja élt nem egy olvasójában. Ezúttal meglepő helyről idézném azt a feltételezést, miszerint írónk francia lap munkatársa lett volna:

„Az mindig üdítő volt, amikor francia tanárunk nagyvilági tapasztalatairól beszélt. Bolyongásai történetével csábított, sőt ígézett. Egyszerre csak összeállottunk néhányan és megrendeltük a Barbusse–Romain Rolland–Sinclair–Gorkij–Unamuno szerkesztésében megjelenő párizsi folyóiratot, a »Monde«-ot. Szomjúsággal vetettük a cikkekre magunkat. A lap a világ minden nációnak legjobb szellemiségét szerette volna összegyűjteni. Ha jól emlékszem, a magyarok közül Márai Sándor is írt párszor bele.”

Ez utóbbi feltételezés további, kétes eredményeket ígérő kutatásokat igényelne. Az érsekújvári gimnazistához, Jócsik Lajoshoz Romain Rolland-nal levelező tanára, Krammer Jenő közvetítette a francia művelődést. Az 1927–1935 között megjelenő francia lap főszerkesztője Henri Barbusse volt; Márai párizsi ismerőse, Unamuno tagja a szerkesztőbizottságnak, a többiek munkatársként működtek közre. Amit tudunk, a *Zendülről* francia fordításának egy részlete és talán egy kritika publikációja a lapban.⁴⁰ Ez a markánsan baloldali újság szellemiségében sem nem nagyon távol, sem nem nagyon közel helyezkedett el az 1927/30-as esztendő Máraijától/hoz. Annyi bizonyos, hogy a *Le Monde* magyar nyelvű könyvek kiadását tervezte – és részint meg is valósította.⁴¹ Könyvszerzőként azonban Márai nem jöhetett szóba.⁴²

Jegyzetek

¹ Budapesti Szemle 1942. 262. k. 110. Vö. tőlem: *Márai Sándor panoptikuma*. Irodalmi Szemle 2004. I. 24–32.

² Adataim ellenőrzéséhez, tájékozódáshoz igen jól hasznosítottam: Mészáros Tibor: *Márai Sándor*. Bibliográfia. Budapest 2003.

³ Olasz Sándor: *Zendülről – többféleképpen*. Cocteau- és Márai-szövegek párbeszéde. Irodalomtörténet 1995. 483–491.

⁴ Vö. tőlem: *Szavak komédiája*. In: *Rejtett párbeszéd*. Szerk. Fried István. Szeged 2000. 71–90.

⁵ Részletesebben vö. tőlem: *Egy/a polgári család és vidéke*. Műhely 2003. 2: 51–63.

⁶ Mindezekről könyveimben részletesebben írok: „Egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba”. Budapest 1998; „Ne az író történjen meg, hanem a műve.” Budapest 2002. Az innen merített adatokra a továbbiakban külön nem hivatkozom.

⁷ Vö. tőlem: *Márai Sándor intézeti regénytörödéke*. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXVI., 1990. (1994) 123–132.

⁸ Vö. az 1. sz. jegyzetben i. h.

⁹ François Gachot: »Les enfants terribles«. (Jean Cocteau regénye.) Nyugat 1930. I. 79.

¹⁰ Uo. II. 142–143.

¹¹ Uo. 1931. I. 121–122.

¹² Uo. I. 699.

¹³ Várkonyi Nándor: *Az újabb magyar irodalom*. Budapest 1942. 473.

¹⁴ Az alábbi szöveggyűjtemény jó keresztmetszetét adja a francia lap szerkesztésmódjának és szemléletének: L’esprit NRF 1908–1940. Édition établie et présentée par Pierre Habey. Paris 1990. Arra hívnám föl a figyelmet, hogy 1923-ban Gabriel Marcel számolt be „Frantz” Molnár *Liliomának* párizsi előadásáról (Márai a *Hattyú* párizsi előadásáról írt 1927-ben, Ujság 1927. jan. 23. 5.), Marcel Schnitzler-hatást állapított meg. 1934-ben Denis de Rougemont ismertette Kafka *A perét*.

¹⁵ Erről az 1949-es naplójegyzetek alapján lesz majd szó.

- ¹⁶ *Ami a Naplóból kimaradt 1948.* Toronto 1998. 159. Gabriel Marcel ismertetése: *Lettres Étrangères. Les Révoltés. La Nouvelle Revue Française* 1931. 212. sz. 767–769.
- ¹⁷ Gy. = Gyergyai Albert; *Ami a Naplóból kimaradt 1947.* Toronto 1993. 220–221.
- ¹⁸ A 16. sz. jegyzetben i. m. 11.
- ¹⁹ Uo. 131.
- ²⁰ Gabriel Marcel az 1946-ban megjelentetett mű első ismertetői közé tartozott: Erasme 1947. 148–151.
- ²¹ Gide antikvitás-értelmezésének szerepe Márai regényeinek aspektusából szemlélve érdekes összefüggéseket rejthet: nemcsak a *Béke Ithakában* újra-elbeszélte mítosz, szubjektivizált és a személyiség születését a mítosz-logosz relációkba helyező narrációja vehető egybe Gide mitológiai tárgyú műveivel, hanem az időszérűsítés áttételes módja is, a *Rómában történt valami* korszak- és rendszerváltó „diszkurzusa” néhány ponton érintkezik Gide műveivel, a korai *Philoktète* perszonális elbeszélésével, valamint az 1931-es *Oedipe*-pel, amely szintén a mítosz szubjektivizálásával volna jellemezhető. Márai *Ars poetica* összeállításában Gide *Naplóját* (is) idézi. Új Idők 1940. márc. 24. 340.
- ²² A 16. sz. jegyzetben i. h.
- ²³ A 17. sz. jegyzetben i. m. 247.
- ²⁴ A 6. sz. jegyzetben i. m., valamint vö. tőlem: *Ismeretlen fejezet Márai Sándor egy ismeretlen regényéből.* Irodalomtörténeti Közlemények 1999. 584–597.
- ²⁵ Kassai Napló 1923. 193. sz. aug. 26., Ujság 1924. 276. sz. dec. 25.
- ²⁶ *Ami a Naplóból kimaradt 1949.* Toronto 1999. 11: „Könnyelmű mozdulattal távozás előtt leemelem a *Salle de consultation* egyik polcáról Taine »Histoire de la littérature anglaise«-jének(!) első kötetét, s olvasni kezdem a bevezetést. Nagy könnyelműség, mert két hónapon át egy órát naponta most már eltékozolok.” Az *Ami a Naplóból kimaradt* kötetek szöveggondozása sok kívánnivalót hagy maga után, még a nyilvánvaló hibákat sem javítom, betűhíven kísérlem meg visszaadni a közölt szöveget. A Taine-mű pontos címe: *L’Histoire de la littérature anglaise.* Persze, lehet, hogy Márai otthon emlékezetből jegyezte föl a címet.
- ²⁷ A 26. sz. jegyzetben i. m.
- ²⁸ Uo. 157.
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo. 159.
- ³¹ Uo. 45–46.
- ³² A 16. sz. jegyzetben i. m. 106–107, 109–110. Cerruti 1919–1920-ban Budapesten teljesített szolgálatot. Márai Paulay Erzsit az 1930-as években ismerhette meg.
- ³³ Vö. erről Lackó Miklós rövidebb angol és teljesebb, magyar nyelvű írását: *Tolnay, Gide and Márai.* New Hungarian Quarterly 1995. Spring, 16–17, Magyar irodalmi dokumentumok Tolnay Károly irodalmi hagyatékából. Élet és Irodalom 1995. jan. 6. 9. Lackó feltételezi, hogy Németh László hívta föl Tolnay figyelmét Máraira, ez azonban kevésbé valószínű. Tolnay más úton is szerezhetett információkat Márai munkásságáról.
- ³⁴ A 26. sz. jegyzetben i. m. 209–210.
- ³⁵ Uo. 84.
- ³⁶ Uo. 220, 223, 257.
- ³⁷ *Emigránsok.* Pesti Hírlap 1933. 139. sz. jún. 22.
- ³⁸ *Franciák.* Új Idők 1945. 14. sz. nov. 3. 157–158.
- ³⁹ *Napnyugati örjárat.* Budapest 1936. 37.
- ⁴⁰ Jócsik Lajos: *Iskola a magyarságra. Egy nemzedék élete hús és kenyérben.* Budapest 1938. 68.
- ⁴¹ Mészáros Tibor: A 2. sz. jegyzetben i. m. 488. Vö. még: Uo. 492, 522, 605, 606, 663, 665. Nagy Péter: *Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása* (»A Monde magyar könyvei«). Irodalomtörténeti Közlemények 1960. 34–39.

⁴² Márai előbb is, utóbb is rendszeres olvasója volt Gide-nek, véleménye azonban művenként (és időnként) változott. Ezúttal csak a kevesebbet emlegetett *Ami a Naplóból kimaradt 1950–1951–1952*. Toronto 1999. kötet közléseire hivatkozom. Gide 1942–1949-es naplóját megrendüléssel olvassa: 72, 74–75; 73: „Olvasmány. Gide: Thésée” (Vagy hibás a kiadás, vagy újraolvasta Márai). Gide halálának hírére kommentálva a francia szellemiség meghatározó egyéniségének tartja: 167, de uo. „szexusának érzelmességét” minősíti „elviselhetetlen”-nek. Jouve halála alkalmából: „Van valami jóvátehetetlen ma a Gide-ek, Jouve-k halálában”: 222; de „picsogó” érzelmességben marasztalja el az *Et nunc manet in tu...* című művet: 262. Másik kedves francia szerzője Julien Green, akinek ifjúkorától vezetett naplójára hamar felfigyelt a magyar irodalom, néhány töredéket a *Vigilia* publikált 1939-ben és 1940-ben. A naplót író és olvasó Márai szintén foglalkozott Green naplóival: i. m. 13, 263, 265, 266. Montherlant naplójáról: uo. 32. Márai más megnyilatkozásai Gide-ről: *Napló 1945–1957*. Budapest 1990. 29, 162, 211–212. Julien Greenről később: *Napló 1958–1967*. Budapest 1992. 17. Cocteau-ról, akit clownnak tart, itt elismerőleg: Uo. 122–123. XX. századi francia irodalmi élményeiről, a jelentősnek elismert francia irodalmi vonulatról: Uo. 139, ellenben az abszurdokról elítélőleg: Uo. 141.

Pomogáts Béla

Háromszor Kassán

A mögöttünk lévő hónapokban három alkalommal jártam Kassán: december 11-én Márai Sándor szobrának avatásán, március 4-én Dobos László és Beke Sándor *Földönfutók* című „történelmi játékanak” ősbemutáján, végül március 13-án a nemzeti ünnep alkalmából. Mindig szívesen utazom a gyönyörű felvidéki városba, hiszen történelmi központja szinte újjászületett a mögöttünk lévő évtizedben (ebben Rudolf Schusternek, a szlovák állam korábbi elnökének, korábban a város főpolgármesterének vannak komoly érdemei), a nevezetes főtér barokk és klasszicista palotái, az egykori jezsuita templom és kollégium, valamint a magyar építészettörténet egyik grandiózus emléke: a gótikus Szent Erzsébet székesegyház az egyik legszebb és leggazdagabb közép-európai építészeti együttest alkotja (ámbar az utóbbiban nagyon is szükséges volna egy belső restauráció, a múltó idő nagyon is rajta hagyta nyomát a falfestményeken, a fafaragásokon, az oltárok díszítésén). És mindig szívesen találkozom kassai barátaimmal, közöttük többen az anyanyelvi mozgalom régi, hűséges munkatársai, a Thália Színházat (és a Márai Stúdiót) igazgató Kollár Péter pedig mindig igaz vendégszeretettel nyitja meg előttem (és Komlós Attila előtt, akivel együtt vettünk részt mindhárom kassai eseményen) a Márai Stúdió vendégszobáját. Az alábbiakban ennek a három kassai látogatásnak a tapasztalatait és tanulságait szeretném kissé megvilágítani az olvasó előtt.

December 11.: Márai-szoboravatás

Márai Sándornak, mint bizonyára jól tudja az olvasó, Kassa a szülővárosa, ahová mozgalmas élete során mindig is visszavágyott, hiszen korán, még tizenhét évesen kellett elhagynia a várost, először Budapestre költözött, ezt többszörösen nyugat-európai vándorlás követte (Német- és Franciaországban), majd tartósabb letelepedés a magyar fővárosban, végül 1948-tól közel negyvenöt éves emigráció (Nápolyban, New Yorkban, San Diegóban). Kassa mindazonáltal mindig álmainak és nosztalgiáinak városa maradt, amelynek emléke későbbi művein is ott hagyta nyomát. Szülővárosa köré személyes mitológiát rajzolt, s valóban, kevés olyan régi magyar város akad, amelynek ehhez a Márai által létrehozott Kassa-mítoszhoz hasonló, titkokban gazdag, lírai mitológiája volna. (Talán csak Budának Krúdy Gyula műveiben, Nagyváradnak Adynál, Debrecennek Móricznál, Szekszárdnak Babitsnál, Szabadkának Kosztolányinál, Kolozsvárnak Cs. Szabó Lászlónál, néhány még bizonyára akad.)

Az a Kassa, amely köré regényeiben, önéletrajzi írásaiban és mindenekelőtt 1941-ben közreadott *Kassai őrvízió* című könyvében Márai valóságos mitológiát költött, igazából talán nem is létezett a valóságban és a történelemben, csak az író képzeletében, álmaiban, nosztalgiáiban. Márai Sándornak, mint minden igaz írónak, alighanem egy nagy ívű álmot töltötte be az életét: egy városról és egy országról, amely szerves rendben épül a történelmi idő egymásra rakódó rétegei szerint. Épül, akárcsak Thomas Mann lübecki polgárainak világa és életműve: célszerűen, következetesen, anélkül, hogy valami váratlan történelmi katasztrófa következtében számot kellene vetnie a rombolás erőivel. Ennek a valójában sohasem létezett életrendnek Márainál mindig Kassa volt a szimbóluma: szülővárosa, ifjúságának legendás otthona, ahová kalandos ifjúkorában mindig visszatért,

végül álmainak és nosztalgiáinak titkos városa, amelyet mindörökre el kellett veszítenie. Valójában mitologikus város (ahogy Athén, Róma, Párizs, Prága és Pest-Buda), természetesen nem a térképen található meg, és talán még a történelemben sem. Templomtornyai, ódon épületei, rejtelmes sikátorai, küzdelmek között élő és szenvedő lakosai mégis léteznek: legendákban, az irodalomban, mindenekelőtt Márai Sándor műveiben. Időtlenül, a költészet imaginárius terébe zártan, valahol az álmok mélyén vagy inkább a valóság fölött – a közép-európai történelem fölött, a létnek egy másik, titokzatos rendjében, amely sohasem változik.

Ez a Kassa hosszú évtizedeken keresztül nem akart tudni Márai Sándorról, ahogy alig akart tudni a saját múltjáról (nem akart tudni Rákócziáról, a negyvennyolcas honvédekről, a német és a magyar polgárokról) sem. Már a nagy történelmi változások: az 1989–1990-es „rendszerátalakítás” után foglalkozhatott a Márai Sándor a maga méltó helyétől szülővárosának emlékezetében. 1991-ben avatták fel emléktábláját azon a Mészáros utcai házon, ahol gyermekkorát töltötte (szülőháza még a harmincas években a városrendezési furor áldozata lett), akkor a szlovákiai magyar írók nevében Grendel Lajos, a Magyar Írószövetség képviselőjeként jömagam beszélhettünk arról a lelki és erkölcsi örökségről, amelyet Márai Sándor szülővárosának polgárait hagyott. Most pedig, sokunk őszinte öröme, felavatták Márai Sándor szobrát a Mészáros utca végén található kis téren, közel ahhoz a régi épülethez, amelyben a kassai magyarok közösségi otthona működik.

A szobor fiatal felvidéki szobrász: Gáspár Péter munkája, és hadd mondjam el, hogy igen találó módon fejezi ki Márai Sándor egyéniségét, azt a keserűen meditatív és bizony a történelem által több alkalommal is megsértett emberi személyiséget, amely a lélek mély világában hordozza a maga súlyos sérüléseit. A szobor egy nagyobb méretű márványtömb előtt, karosszékekben ábrázolja az író, azzal a meditatív és kissé sértődött arckifejezéssel, amely több fényképéről ismerős. (Én is örök egy kis alakú, színes fotográfiát Márairól, a felvétel hátán 1987-es dátummal és az ő kézjeggyel, nem tudom, kitől kaptam, úgy emlékszem, egy amerikai magyar barátomtól). A szobor alkotójának rokonszenves leleménye abban van, hogy Márai karosszékekkel szemben elhelyezett egy üres karosszéket, mintha ismerkedésre, disputára hívogatná a tisztelgő vándort, az éppen arrafelé tartó járókelőt. Azóta többször is elmentem az emlékmű előtt, a karosszékekbe soha nem merészt senki sem beleülni, eljátszottam a gondolattal, hogy egyszer elhelyezkedem Márai Sándorral szemben, és jól elbeszélgetünk.

A Márai-szoboravatást ünnepi események vették körül, az avatóbeszédet Szili Katalin, a Magyar Országgyűlés szocialista elnöke, Csáky Pál, a pozsonyi kormány miniszterelnök-helyettese és Kassa város szlovák polgármestere tartotta. Felhangzott a magyar és a szlovák himnusz is. Az ünnepi alkalomba kétségtelenül keserű íz vegyült azzal a tüntetéssel, amellyel a gyülekezők egy része tiltakozott Szili Katalin jelenléte ellen, a kettős állampolgárság ügyében rendezett december 5-i népszavazás körül, valóban nem szerencsés szocialista állásfoglalások miatt. Úgy tudom, hogy az országgyűlés elnöke azok közé a (kevés) szocialista politikusok közé tartozott, akik nem vettek részt a „nem” mellett rendezett kampányban, ezért bizonyára nem érdemelte ki azt a heves ellenszenvet, amely a tiltakozó fellépés során vele szemben megnyilvánult.

Minderről hadd idézzem ide a jó nevű kassai történész és újságíró, Balassa Zoltán *Nézzünk a tükörbe* című írását a *Kassai Figyelő* című havilap márciusi számából. Ez az írás arról beszél, hogy vajon a felvidéki magyarság valóban azzal az elszántsággal védelmezte-e nemzeti identitását a „rendszerátalakítás” megelőző évtizedek során, amelynek mindenképpen ki kellett érdemelnie a magyarországi választópolgárok korlátlan bizalmát és szolidaritását? Vajon a kisebbségi magyar közösségek valóban olyan kéréllhetetlen ellenállást tanúsítottak-e a megtörésüket célzó kommunista államhatalommal szemben, hogy most egyértelműen pálcát törhetnek az anyaországiak magatartása fölött?

„Összegzőképpen – olvasom Balassa Zoltán közösségi önbírálatot is megfogalmazó szövegét – egy nyugtalanító gondolatot kell ismét fölvetnem: nemzeti közösségünk zöme olyan kifogástalanul, önzetlenül és elkötelezetten, felelősségteljesen viselkedett az elmúlt évtizedekben és főleg a rendszerváltás adta szabadabb légkörben, hogy kiérdemeltük a magyar állampolgárok csodálatát és fenntartás nélküli támogatását, szolidaritását? A kérdés szándékosan maximalista fogantatású. Nézzünk már a tükörbe és vegyük számba büntetendő mulasztásainkat! Ne követeljünk másoktól olyasmit, amit magunk sem tudunk teljesíteni. Söpörjünk már egy kicsit a saját portánk előtt. Igen, a magyar társadalom beteg, mert egészséges nemzeti önvédelmét az elmúlt évtizedek alaposan kikezdték. De a betegséget gyógyítani kell, nem méreggel kezelni. S ehhez egy kis őszinte önvizsgálat nem ártana.” A Márai-szobor felavatásának ezek a szomorú mellézköngéi is megfontolásra valók, nem beszélve arról, hogy Márai Sándor aztán végképp nem érdemelte meg, hogy szülővárosában, szobrának avatása közben éles füttyögetés zavarja meg az ünnepet.

Március 4.: a Földönfutók bemutatója

Nem vagyok színikritikus. Ezért nem arról fogok beszélni, hogy a Beke Sándor által színpadra állított Dobos László-regény milyen dramaturgiai víziót érvényesített, még kevésbé arról, hogy milyen volt a színészek teljesítménye és milyenek voltak a díszletek. Egyébként mind a színészi játék, mind a díszlet meggyőző volt, legalábbis engem meggyőzött arról, hogy a Thália Színház egész közössége tudatában volt annak, hogy a színházi évad minden bizonnyal legjelentősebb produkcióját viszi a közönség elé.

Valóban, a *Földönfutók* a felvidéki magyar irodalom egyik leginkább jelentékeny színpadi műve, és az ideai évad mindenképpen leginkább jelentékeny felvidéki magyar előadása. Egyszerűen történelmi és közösségi, nemzeti és közép-európai igazságkeresése miatt. Mert hogyan is mondotta Shakespeare (sokat idézett) drámaírói „ars poeticájában”? „A színjáték – föladata most és eleitől fogva az volt és az marad, hogy tükröt tartson mintegy a természetnek, hogy felmutassa... a század testének tulajdon alakját és lenyomatát.” Márpedig volt-e általánosabb és megrendítőbb drámai tapasztalata a felvidéki (szlovákiai) magyarságnak a mögöttünk lévő huszadik században, mint a második világháború után elszenvedett megtorlás, a szülőföld elvesztése, a „földönfutás”? Erről a tragikus közösségi (nemzeti) szenvedéstörténetéről adott igen őszinte és alapos képet Dobos László 1967-ben Pozsonyban megjelent regénye: a *Földönfutók*, és erre tekint most vissza a Beke Sándor segítségével színpadra állított „történelmi játék”, amely a magam tapasztalatai szerint (hiszen ott voltam a bemutaton) is igen mélyen érintette meg a közönséget, felidézve igen sok felvidéki magyar család 1946-os, 1947-es „szenvédestörténetét”.

„Az emlékezet szövevénye – így indult Dobos László regénye annak idején – kitapszott ösvényeket őriz... Arcokat hordunk magunkban, arcok mosódnak semmivé, majd tűnnek fel az előzők helyén. Mint a folyamok örök mozgása: elmegy és újra jön a víz.” Ezeket a valahai emberi arcokat – valójában emberi sorsokat és együttesükben egy nemzeti közösség sorsát – idézi fel, kelti új életre az egykori regény és most a színpadi mű. A felvidéki magyarság ugyanis, számtalan tapasztalat: irodalmi alkotás, társadalomtudományi vizsgálat, személyes vallomás és beszélgetés utal erre, máig nem tudott, nem is tudhatott szabadulni a háború után bekövetkezett jogfosztottság és a kényszerkitaléptetés emlékeitől. Az akkor tapasztalt történelmi megpróbáltatások mindig is átszöttek, átszínezték ennek a magyar közösségnek a kollektív emlékezetét. Erről tett nagyhatású (csak igen nagy késéssel a nyilvánosság elé kerülő) vallomást Fábry Zoltán emlékezetes memorandumja (*A vádlott megszólal*), több szépirodalmi alkotás (elsőként éppen Dobos László regénye), Janics Kálmán 1979-ben nyugaton közreadott műve (*A hontalanság évei*), majd már a demokratikus átalakulás után a történészi-szociológiai szakirodalom (például Vadkerty Katalin munkái).

A *Földönfutók* természetesen sokrétű epikai mű, nem csak a felvidéki magyarság kollektív kálváriáját mutatja be, teret ad (különben a magyarság kálváriájának keretében) az ott élő zsidóság „szenvedéstörténetének” is, igen hiteles képekben ábrázolja egy kelet-szlovákiai, határmenti kisváros (Királyhelmece) köznapi életét és emberi alakjait, és a színpadra viszi a szlovák katona (a regényben: a pilóta) és a magyar lány (Gallai Nelli) romantikusan szárnyaló, majd szomorú módon kifulladás szerelmének történetét is. (Különben ennek a szerelmi történetnek, legalábbis az én megítélésem szerint, mintha túlságosan nagy szerepet adna a színdarab dramaturgiai felépítése. A szerelmi történet ugyanakkor igen szemléletesen tanúsítja azt az igazságot, hogy az emberi élet igen lényeges, és éppen az „emberi lényeg” kifejező dimenzióiban, például egy férfi és egy nő kapcsolatában, igazán nem lehet szerepe az etnikai különbözőségnek!)

A regénytörténet sokszálú, középpontjában mindazonáltal a felvidéki magyarság jogfosztottságának és elüldözésének drámai történelmi tapasztalata áll. Hadd idézzem ide az egykor a regényben olvasott, és most a színpadon ismét megszólaló passzusokat: „Tiltott a magyar szó. Hallgass! Némuljatok meg! Bűnösök vagytok. Nincs számotokra hely az országban. Olvasom, betűzőm a falakra ragasztott rendeleteket.” Vagy egy másikat, amely ugyan (emlékezetem szerint) a színpadon most nem kapott szerepet, mégis az egykori regénytörténet egy fájdalmas csalódását szólaltatta meg: „A harmincnyolc után ideszívárgott anyaországiak még negyvennégyben, a front elől menekülve távoztak. Aki vétkesnek érezte magát, nem várta meg a felelősségre vonást. Itt csak azok maradtak, akiknek kenyerük a föld; a földet művelők és a földre éhes nincstelének. A reménykedők, a jobbat várók. Fél évezredes ősrégre vezethető vissza a parasztcsaládok múltja, az iparosoké, a zselléréké is. Ősrégi a nincstelének földéhsége is, tengernyi grófi birtok fekszik a hó alatt. Nem nyúlnak hozzá, nem osztanak földet. A tanyák béresházai fagyott tetveként tapadnak a földhöz. Lázás szemű szónokok húsz évig szították a reményt: eljön a forradalom, lesz föld, lesz föld... Mi történt? Hiába lett volna a háború? Mi lett a forradalommal? Az ígéretekkel? A béres továbbra is béres marad? A születés most nagyobb bűn, mint megszámlálhatatlan ember állatsorsa?”

És végül a kitelepítés valóban drámába illő képei. A regényben olvasom: „Kitelepítenek, batyut kötnek a hátunkra, amibe be kell hogy férjen az egész élet szorgalma. Mehetünk, nincs ránk szükség, visznek is erőszakkal. Kitől kérdeznek itt valamit? Ide csak a rendeletek érnek el meg a rádió hírei Párizsból, Londonból, Pestről, ahonnan segítséget remél a megnyomorított népelet. A madár visszatérhet, az ember nem láthatja többé otthonát. Az ember bosszúja kegyetlenebb a természet bosszújánál.” „Találgatjuk, fontolgatjuk a rémhírnek beillő nagyhatalmi döntéseket. Elképzeltetetlen, hogy elkövetkezzenek a barbárság napjai. Rákövesedünk a hírekre, mozdulatlanra dermedünk, mint a föld fagyába gurult búzaszem.” És valóban, a színpadi játék zárójelenetében megindulnak a bodroghközi magyarok, kezükben és hátukon szomorú batyukkal, hogy Magyarországon keressenek maguknak új hazát. Ez a végső jelenet a dráma legerőteljesebb mozzanata, benne valóban egy tragikusan fájdalmas történelmi igazságtalanság jelenik meg a maga szomorú és felháborító valóságában a kassai előadás nézői előtt. Mert lehet-e fájdalmasabb és igazságtalanság döntés annál, mint ami egy őshonos emberi közösséget úz el szülőföldjéről és taszít a nincstelenség közé?

Ez a történelmi igazságtalanság valójában azóta is orvoslásra vár. És minthogy a „status quo ante”-t, vagyis az eredeti és természetes állapotot, közel két emberöltő után, természetesen már nem lehet helyreállítani, legalább a történelem (azaz a kismemzeti bosszúvágy és önzés, meg a nagyhatalmi bosszúvágy és közöny) ártatlan áldozatai kapjanak némi elégtételt: egy regényben, egy írói alkotásban, a színpadon. Az arisztotelészi dramaturgia értelmében minden drámai mű elsődleges stratégiája a katharsis, az erkölcsi megtisztulás előidézésében van. Ezt a kathartikus élményt láttam én a kassai előadás

nézőinek szemében, és csak kívánhatom, hogy előbb-utóbb jelenjen meg azoknak a szlovákoknak a szemében is, akikhez remélhetőleg egyszer majd eljut a *Vyhnančí*.

Március 13.: megemlékezés Magyarbődön

A felvidéki régió igen sok városához, községéhez fűződnek az 1848–1849-es magyar szabadságharc emlékei: Branyiszkónak, Nagysallónak, Komáromnak, Perednek és jó néhány más településnek történelmi legendája van. De milyen szabadságharcos emlékek fűződnek a Kassa közelében található Magyarbőd (szlovákul Bidovce) községhez? Kissé kutakodnom kellett, hogy ennek tudatában legyek. Valójában az 1849. január 4-i kassai ütközet emlékeiről van szó. Ezt az ütközetet magyar részről a Mészáros Lázár által vezetett, osztrák részről a Franz von Schlick által irányított csapatok vívták meg, a magyar sereg igen sok halottat, vagy kétszázat (miközben az osztrák csapatok összesen ötöt) veszített, és a főként kiképzetlen lovas nemzetőrökből szervezett felső-tiszai hadtestnek csúfosan vissza kellett vonulnia.

Az elesett magyar honvédeket Magyarbőd község református lelkésze temettette el közös sírba, erre később emlékoszlopot állítottak, és az utóbbi évtizedben rendre ott rendezték meg a kassai magyarok március 15-i megemlékezését a szabadságharc hőseiről. A község a huszadik század elején még színmagyar volt, mára elszlovákosodott, nincs magyar iskolája, és a magyar nevet viselő polgármester asszony szlovák nyelven olvasta fel megemlékezését, nem beszélvén magyarul. A temetőben rendezett ünnepség után a református templomban Erdélyi Géza, a felvidéki református egyház püspöke hirdetett igét, a főként idősebb korosztályhoz tartozó magyarbődiek és a Kassáról érkező hivatalosságok, valamint néhány Magyarországról érkező vendég előtt. Ezen a március 15-i ünnepségen olvastam fel, sűrű hóesésben, a magyarbördi temető emlékoszlopa előtt az alábbi megemlékezést:

A történelem része életünknek, és aki erről megfeledez, az képtelen válaszolni a jelen kihívásaira. Nekünk, magyaroknak sem csupán a földrajzi térben van hazánk, otthonosságunk és tennivalónk: Dévénytől Brassóig és Eperjestől Újvidékig, hanem az időben, a történelemben is otthon vagyunk, otthon kell lennünk, hiszen a múlt a jelennek is része, egyszersmind a jövő, a mi közös jövőnk alapzata.

Mindezt azért mondhatom itt az 1848-as magyar forradalom és szabadságharc ünnepén – százötvenhét esztendővel ama március 15-e után –, mert minket, mai magyarokat, nemcsak a közös nyelv és a közös kultúra köt össze, hanem a közös múlt, a közös szellemi haza is. Az a történelem és az a szellemi haza, amely nemegyszer erősebb kötőerőt jelentett és erősebb szolidaritást teremtett, mint bármiféle politika. A politika, és kivált a pártpolitika ugyanis lehet időleges és mulandó, a történelem viszont olyan állandó tényező, amelyen nem változtathatunk, rá azonban építhetünk.

1848. március 15-e a magyar nemzet egyik legnagyobb közös ünnepe. Közös ünnep, amely teljesen függetlenül az első világháború után erőszakkal meghúzott politikai határoktól, valamennyiünket összeköt, éljünk Budapesten, Pécsen, Miskolcon, Kolozsváron, Szabadkán, Pozsonyban, Kassán vagy éppen Magyarbődön. Mint közös ünnep, a nemzeti szimbólumok közé tartozik, akárcsak a piros-fehér-zöld lobogó, a Szent Koronás nemzeti címer, Kölcsey *Himnusa* és Vörösmarty *Szózata*. Ezek a nagy történelmi szimbólumok jóval erősebb közösségi kötőerőt alkotnak, mint bármiféle politikai stratégia, kivált bármiféle pártpolitika. Ilyen kötőerőt alkottak akkor is, amikor jóformán nem lehetett a nyilvánosság színterein beszélni róluk, a lelkek mélyén, az egymástól elszakított magyar nemzeti közösségek lelke mélyén éltek és hatottak tovább. Akkor is, ha mondjuk, március 15-ét Kassán vagy Magyarbődön méltó módon megünnepelni sem lehetett.

A napokban láthattam a kassai Thália Színházban a közel négy évtizede megjelent Dobos László-regény: a *Földönfutók* színpadi változatát. Gondolom, az itt megjelentek

közül is sokan ismerik ezt a regényt, amely a felvidéki magyarság kálváriáját beszéli el a második világháborút követő időkből. Midőn a piros-fehér-zöld zászló, a magyar himnusz, a magyar iskolai oktatás és egyáltalán: a magyar szó tiltva volt. Tiltva volt március 15-e megünneplése is, de tudom, hogy titokban, családi körben, vagy éppen a lélek világában akkor is magasra emelkedtek az erőt adó ünnepi pillanatok. Azok a pillanatok, amelyek Petőfi és Kossuth, a forradalom és a szabadságharc történelmi emlékét emelték a köznapi tapasztalatok, az üldözöttség és az elnyomás köznapi tapasztalatai fölé.

Ezek a tragikus esztendőik, mi több, a kommunista zsarnokság ezekre következő fájdalmas évtizedei is mögöttünk vannak, 1848. március 15-e emléke és szellemisége mégsem fakult meg az idők során. Ellenkezőleg, talán minden azóta szerzett nagy, közös történelmi tapasztalat csak fényesebbé tette ezt az emléket. Mindaz, ami velünk: magyarországi, felvidéki, erdélyi, bácskai, kárpátaljai magyarokkal történt, nos, mindez csak újabb és gazdagabb értelmet adott neki. Hiszen a „szabadság, egyenlőség, testvériség” megszengett európai és magyar eszményei vagy a *Tizenkét pont*ban megfogalmazott nemzeti kívánások mindig új értelmet kaptak az idők során.

Ma is lehet új és korszerű értelmük ezeknek a „magyar ígéknek”. A szabadságot, az egyenlőséget és a testvériséget most nem egy elnyomó, idegen hatalommal szemben kell követelni és érvényesíteni, hanem saját közösségi mulasztásainkkal, tehetetlenségünkkel, politikai tévedéseinkkel szemben. A szabadság, az egyenlőség és a testvériség minőségét, értékét kell érvényesíteni. Ami persze nem jelenti azt, hogy itt, a Felvidéken a magyarságnak már nem lenne – szabadság, egyenlőség és testvériség tekintetében – követelnivalója az államhatalomtól. Sokat változott életünk, közéletünk az 1989-es rendszerváltások után, azt azonban nem lehet elmondani, hogy minden tekintetben valóra váltak volna ama március 15-e szándékai, tervei és álmai.

Ma a magyarság az egész magyar nyelvterületen szomorú megosztottságban él, nemcsak az államhatárok osztják meg (még mindig túlságosan is radikálisan, holott az európai nemzetek közössége mindinkább egységesül, és a nyugat-európai országok között már régen lebontották a határsorompókat!), hanem ideológiai, politikai, pártpolitikai ellentétek is. Holott talán 1848. március 15-e éppen a nemzeti közösség egységét mutatja fel a legnagyobb követelményként. „Legyen béke, szabadság és egyetértés” – ez a jelige vezette be a *Tizenkét pont* nemzeti követeléseit. Felettből időszerű erkölcsi követelmény ez a jelenben is, hiszen a magyar nemzeti közösségben ma sem béke, sem egyetértés nem honol, sem Magyarországon, sem Erdélyben, és talán itt a Felvidéken sem. Magam igazán ezt a márciusi *Tizenkét pont*ot adnám át ünnepi üzenetként azoknak, akik ma a magyarság sorsát irányítják. Talán itt volna az ideje, hogy tanulmányozzák és megszívleljék a történelem üzenetét.

Folyóiratunk megjelentetését a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.